

AUTEURS
JOLIYN BROEKHUIZEN
MAAIKE VAN KAPEL
ROZETTA MEIJER

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

September 2018

EEN EVALUATIE VAN DE ENQUÊTE GERICHT OP JONGEREN

ONDERZOEKSINSTRUMENT ZICHT OP RADICALISERING

Inhoud

1	Inleiding	4
1.1	Ontwikkeling van onderzoeksinstrument	4
1.2	Doorontwikkeling van onderzoeksinstrument	4
1.3	Korte toelichting inhoud onderzoeksinstrument na doorontwikkeling	5
1.4	Evaluatie van het onderdeel: enquête voor jongeren	6
2	Onderzoeksmethoden	7
2.1	Afname van het onderzoeksinstrument	7
2.2	Effect van het onderzoeksinstrument	8
2.3	Betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoeksinstrument	9
2.4	Randvoorwaarden en omstandigheden afname onderzoeksinstrument	10
3	Effect afname onderzoeksinstrument	11
3.1	Observaties tijdens afname kwantitatieve onderzoeksinstrument	11
3.2	Gesprekken met leerlingen direct na afname kwantitatieve onderzoeksinstrument	11
3.3	Gesprekken met leerlingen en docenten een maand na afname kwantitatieve onderzoeksinstrument	12
3.4	Conclusie	13
4	Betrouwbaarheid en validiteit	14
4.1	Sociale dimensie	15
4.2	Religieuze dimensie	20
4.3	Politieke dimensie	22
4.4	Houding ten opzichte van andere culturen	27

5	Randvoorwaarden voor afname	30
5.1	Voor de afname van het instrument	30
5.2	Tijdens afname van het instrument	31
5.3	Na afname instrument	32
6	Samenvatting en conclusie	33
6.1	Samenvatting	33
6.2	Conclusie	34
	Literatuur	35
	Bijlagen	37
I	Observatieschema	37
II	Topiclijst direct na afname onderzoeksinstrument	40
III	Topiclijst 3 weken na afname onderzoeksinstrument	41

1.1 Ontwikkeling van onderzoeksinstrument

Toenemende onvrede, gevoelens van uitsluiting, afkeren van de Nederlandse samenleving en eventueel hieruit voortvloeiende radicalisering vormen een zeer complex probleem in de huidige Nederlandse samenleving. Radicalisering is niet alleen een probleem vanwege mogelijk terroristisch geweld (binnen en buiten Europa). Voor de jongeren geldt dat de gevolgen van radicalisering hun positie en kansen in de samenleving, geestelijke gezondheid, en sociaal-emotionele ontwikkeling negatief kunnen beïnvloeden. Ook de samenleving komt door angst en wij-zij gevoelens onder druk te staan en polarisatie en segregatie tussen bevolkingsgroepen in de samenleving nemen toe.

Uit een reeks verkennende gesprekken in 2015 bleek dat er met name bij gemeenten behoefte is om vroegtijdig preventief te kunnen ingrijpen om radicalisering onder islamitische jongeren tegen te aan. Gemeenten gaven aan meer inzicht te willen in de voedingsbodem voor radicalisering, de factoren die jongeren vatbaar kunnen maken voor een radicaliseringsproces. Hierdoor wordt het mogelijk op basis van kennis preventieve maatregelen te nemen: specifieke en meer generieke interventies om jongeren meer weerbaar te maken. Met de informatie kan men focus aanbrengen in (preventief) beleid, beleid onderbouwen en het gesprek aan gaan met bewoners en jongeren in wijken. Gemeenten gaven tijdens de verkennende gesprekken aan vooral behoefte te hebben aan informatie uit de zogenaamde 'haarvaten' van hun wijken. Binnen een verkennend project van het Kennisplatform Integratie en Samenleving (KIS) is het Verwey-Jonker Instituut in 2015 nagegaan hoe het beste aan bovenstaande behoefte aan kennis van gemeenten tegemoet kan worden gekomen. Twee vragen stonden in het project centraal: Welke factoren dragen bij aan de voedingsbodem voor radicalisering? en Hoe kunnen deze factoren gemeten worden?

Kort samengevat zijn de volgende acties in 2015 ondernomen om een antwoord op deze vragen te kunnen geven:

- Op basis van een literatuurverkenning en informatie uit interviews is bepaald welke factoren bijdragen aan een voedingsbodem voor radicalisering – gewelddadig jihadisme.
- Op basis van deze factoren is een gestructureerde vragenlijst ontwikkeld, waarmee bij professionals en sleutelfiguren informatie kan worden opgehaald.
- De vragenlijst is in een pilot in twee buurten in Amsterdam getest en vervolgens geëvalueerd. De ontwikkelde vragenlijst leverde veel interessante informatie op over de aanwezige risicofactoren die gezamenlijk de voedingsbodem voor radicalisering vormen. Tegelijkertijd kwamen er enkele verbeterpunten van zowel de vragenlijst zelf als (breder) de methode om de voedingsbodem in zicht te kunnen brengen naar voren.

1.2 Doorontwikkeling van onderzoeksinstrument

In 2016 is het onderzoeksinstrument doorontwikkeld op basis van de uitkomsten van de pilot van het onderzoeksinstrument, nieuwe wetenschappelijke inzichten en doorlopende gesprekken van het Verwey-Jonker Instituut met experts.

In de eerste plaats is het instrument inhoudelijk verbreed. Het oorspronkelijke instrument bevatte met name factoren uit de zogenaamde sociale en religieuze dimensie van radicalisering. In de doorontwikkeling is er een aantal constructen toegevoegd die zich op de politieke dimensie van radicalisering richten, het gevoel dat er met twee maten gemeten wordt, dat de moslimgemeenschap als geheel achtergesteld wordt.¹

¹ Het onderscheid tussen een sociale, religieuze en politieke dimensie is voor het eerst gemaakt door M. Slootman en J. Tillie in 2006: Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden.

In de tweede plaats is er in 2016 voor gekozen om het onderzoeksinstrument niet alleen bij professionals en sleutelfiguren af te nemen, maar ook jongeren als aparte onderzoeksgroep te onderscheiden. In de derde plaats kwam uit de pilot van het onderzoeksinstrument naar voren dat er naast kwantitatieve data ook behoefte was aan kwalitatieve informatie. Verhalen om de gegevens te kunnen duiden. Maar ook, een kwalitatieve analyse van beleid, waardoor duidelijk kan worden of de vastgestelde voedingsbodem voor radicalisering voldoende door het huidige beleid geadresseerd wordt. In de doorontwikkeling in 2016 hebben we daarom kwalitatieve onderdelen aan het onderzoeksinstrument toegevoegd. Naast het kwantitatieve onderdeel – gestructureerde enquêtes onder jongeren, professionals en sleutelfiguren – zijn topiclijsten ontwikkeld voor diepte-interviews met dezelfde doelgroepen.

Tot slot kwam uit de pilot uit 2015 en gesprekken met experts naar voren dat sommige vragen te eenzijdig of negatief geformuleerd waren. Sommige respondenten en experts ervoeren de vragenlijst als stigmatiserend. In de doorontwikkeling in 2016 heeft het Verwey-Jonker Instituut daarom veel aandacht besteed aan evenwichtigheid in de vragenlijsten. Een uitvoerige beschrijving van dit proces en de gemaakte aanpassingen is te vinden in de publicatie *'Zicht op radicalisering. Over de ontwikkeling van een onderzoeksinstrument'* (Broekhuizen, Hermens, van Kapel & van Wonderen, 2016) op de website van het KIS. In het kort is een aantal vragenlijst- en radicaliseringsexperts gevraagd hun reactie te geven op zowel de inhoud als de gehanteerde vraagstelling in de enquête. Op hun advies zijn stellingen en vragen voor zover mogelijk meer neutraal en positief ingestoken en, zoals al eerder gesteld, zijn er enkele constructen aan het instrument toegevoegd.

Ook is in een klankbordgroep gesproken over de gehanteerde vraagstelling. De klankbordgroep bestond uit vertegenwoordigers van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, het Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders en de Universiteit van Amsterdam. Op basis van de reacties van deze experts zijn enkele laatste wijzigingen in het onderzoeksinstrument doorgevoerd. De aangepaste vragenlijst is vervolgens in twee rondes onder tien jongeren en twee professionals getest. Hieruit bleek dat de vragen in de aangepaste vragenlijst zowel door jongeren als professionals niet als stigmatiserend werden ervaren. Desondanks ging het hier om een klein aantal jongeren, wat een grondige evaluatie van het instrument niet goed mogelijk maakte.

1.3 Korte toelichting inhoud onderzoeksinstrument na doorontwikkeling

Sinds de doorontwikkeling is het onderzoeksinstrument om de voedingsbodem voor radicalisering te meten beschikbaar voor gemeenten. Dit instrument brengt de voedingsbodem op drie dimensies in kaart: een sociale, religieuze en politieke dimensie en onderscheidt drie mogelijke onderzoeksgroepen.

1. *Professionals* die (dagelijks) in contact staan, werken met jongeren. Te denken valt aan professionals van het jongerenwerk, onderwijs, wijkagenten, jeugd-boa's, straatcoaches, wijk-/jeugdteams, jeugdhulpverlening, jeugd GGZ.
2. *Informeel sleutelfiguren* die goed zicht hebben op wat er speelt bij jongeren. Te denken valt aan (migranten)zelforganisaties, moskeeën, ondernemers, actieve bewoners en sportclubs.
3. *Jongeren*. Wij raden aan (indien mogelijk) niet alleen over jongeren te praten, maar ook met jongeren.

Het is zowel mogelijk om kwantitatieve als kwalitatieve gegevens te verzamelen om zicht te krijgen op de voedingsbodem voor radicalisering. Kwantitatieve dataverzameling door middel van binnen het instrument ontwikkelde enquêtes biedt inzicht in de mate van aanwezigheid van factoren die gezamenlijk een voedingsbodem voor radicalisering kunnen vormen. Met kwalitatieve onderzoeksmethoden (zoals de voor dit onderzoek ontwikkelde formats voor focusgroepen en interviews) kan er meer diepgaand en/of verkennend in kaart worden gebracht wat voor factoren in een gemeente jongeren vatbaar kunnen maken voor radicalisering.

Belangrijk om op te merken, is dat het naar gelang het moment en de situatie in een gemeente kan verschillen of er behoefte is aan een grondig en breed beeld of dat men interesse heeft in een quick scan. Of dat men behoefte heeft aan verdieping of juist aan meer zicht op de mate van de voedingsbodem. Gelang deze behoefte kan er voor verschillende methoden van onderzoek en verschillende onderzoeksgroepen gekozen worden. Zo koos de gemeente Delft er in 2016 voor om alleen kwalitatieve methoden in te zetten, waar de gemeente Zwolle (waarover bij 1.4 meer) naast enkele kwalitatieve onderdelen voor een kwantitatieve analyse onder jongeren koos.

1.4 Evaluatie van het onderdeel: enquête voor jongeren

In 2017 en 2018 doet het Verwey-Jonker Instituut in samenwerking met Bureau Beke een onderzoek naar de voedingsbodem voor radicalisering in de gemeente Zwolle. De gemeente Zwolle heeft het Verwey-Jonker Instituut gevraagd het kwantitatieve onderzoeksinstrument af te nemen onder middelbare scholieren in Zwolle. Dit biedt de mogelijkheid het effect van de afname van het kwantitatieve onderdeel van het onderzoeksinstrument – de vragenlijstafname onder jongeren in klassen - in kaart te brengen. Tegelijkertijd is het met deze data mogelijk om validiteit- en betrouwbaarheidsanalyses uit te voeren op de verschillende schalen van de vragenlijst. Kortom: op basis van dit onderzoek in Zwolle kunnen wij (een deel van) het onderzoeksinstrument evalueren.

Deze evaluatie beperkt zich tot het evalueren van het kwantitatieve onderdeel van het onderzoeksinstrument (de vragenlijst) en tot de doelgroep jongeren. Het effect van de afname van de vragenlijst op andere doelgroepen (professionals en sleutelfiguren) en het evalueren van de kwalitatieve onderdelen van het onderzoeksinstrument (interviews met professionals, sleutelfiguren en jongeren en de beleidsanalyse) maken geen onderdeel uit van deze evaluatie.

In het kader van dit onderzoek hebben onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut in september 2017 het onderzoeksinstrument in 24 klassen op drie verschillende scholen in Zwolle afgenomen. In totaal hebben 460 leerlingen uit het derde en vierde leerjaar van het VMBO, HAVO en VWO de vragenlijst ingevuld.

Voor het evalueren van het kwantitatieve onderzoeksinstrument voor jongeren, staan de volgende onderzoeksvragen centraal:

1. Wat voor effect heeft de afname van het onderzoeksinstrument op leerlingen in het voortgezet onderwijs?
2. Is het onderzoeksinstrument betrouwbaar en valide?
3. Wat zijn de beste randvoorwaarden en omstandigheden voor het afnemen van deze vragenlijst?

In de volgende hoofdstukken bespreken we eerst de gehanteerde methode voor het evalueren van het onderzoeksinstrument (hoofdstuk 2). Vervolgens beschrijven we de onderzoekspopulatie (hoofdstuk 3). Hoofdstukken 4 tot en met 6 beantwoorden daarna de afzonderlijke onderzoeksvragen per onderzoeksmethode. In hoofdstuk 7 geven we tot slot concluderend antwoord op de drie onderzoeksvragen.

2

Onderzoeksmethoden

Voor de evaluatie van het onderzoeksinstrument zijn verschillende onderzoeksmethoden ingezet voorafgaand, tijdens en na de afname van het onderzoeksinstrument. Een voorwaarde voor het evalueren van het instrument is uiteraard de afname van het onderzoeksinstrument zelf. We bespreken daarom eerst het proces voorafgaand aan de afname van het onderzoeksinstrument, het onderzoeksinstrument zelf en de onderzoekspopulatie (2.1). Vervolgens besteden we aandacht aan de gehanteerde onderzoeksmethoden per onderzoeksvraag (2.2 tot en met 2.4).

2.1 Afname van het onderzoeksinstrument

In deze alinea beschrijven we eerst de aanpak voorafgaand aan de afname van het onderzoeksinstrument. Vervolgens bespreken we de inhoud van het onderzoeksinstrument, daar waar dit afwijkt van het gepresenteerde instrument in de publicatie 'Zicht op Radicalisering'. Tot slot beschrijven we de onderzoekspopulatie: de kenmerken van de respondenten die de vragenlijst hebben ingevuld.

2.1.1 VOORAFGAAND AAN AFNAME ONDERZOEK SINSTRUMENT

Brief aan ouders

Voorafgaand aan de afname van het onderzoeksinstrument zijn ouders van leerlingen geïnformeerd over het onderzoek en het doel van het onderzoek. Ouders konden bezwaar aantekenen indien zij liever niet wilden dat hun kind aan het onderzoek deelnam. In totaal hebben ouders van drie leerlingen bezwaar aangetekend. Deze leerlingen hebben niet deelgenomen aan het onderzoek. De betreffende docenten hebben deze leerlingen tijdens de afname van het instrument aan het werk gezet met schoolwerk.

Voorgesprekken met teamleider

Voordat de vragenlijst in de klassen werd afgenomen, is gesproken met een teamleider binnen de school die goed zicht heeft op wat er speelt binnen de klassen die aan het onderzoek deelnamen. In deze gesprekken ging het over mogelijke spanningen of incidenten die van invloed zouden kunnen zijn op de reacties van leerlingen op de vragenlijst. Dit ter voorbereiding van de onderzoekers, zodat zij adequaat konden reageren in het geval deze spanningen tijdens de afname van de vragenlijst zouden opspelen. In geen van de gesprekken is naar voren gekomen dat er sprake was van spanningen of specifieke incidenten in de klassen die aan het onderzoek deelnamen.

2.1.2 VERBREDING VAN HET ONDERZOEK SINSTRUMENT

Het is van belang te vermelden dat de gemeente Zwolle heeft gekozen voor een focus op radicalisering in zowel gewelddadig jihadistische als rechtse hoek. Het onderzoeksinstrument richtte zich initieel op radicalisering van moslimjongeren. Als gevolg van de wens van de gemeente is aan het onderzoeksinstrument – en zo ook aan de enquête voor jongeren – een extra thema toegevoegd.² Dit thema richt zich op negatieve attitudes van jongeren ten opzichte van andere bevolkingsgroepen (meer hierover in hoofdstuk 4). Het kwantitatieve onderzoeksinstrument voor jongeren meet hiermee niet alleen meer de voedingsbodem voor gewelddadig jihadisme, maar ook de voedingsbodem voor rechts-extremisme. Aangezien deze relevante verbreding mogelijk voor andere gemeenten relevant is, nemen we de toegevoegde constructen ook mee in deze evaluatie van het kwantitatieve onderzoeksinstrument.

Goed om op te merken, is dat alvorens de verbrede vragenlijst in te zetten, deze nog op begrijpelijkheid en gevoeligheid is gecheckt door twee medewerkers van Stichting School en Veiligheid, twee van de drie deelnemende scholen en enkele

2 Het Verwey-Jonker Instituut heeft deze toevoegingen gezamenlijk met Bureau Beke (mede-opdrachtnemer van het onderzoek in Zwolle) vormgegeven.

medewerkers van de gemeente Zwolle. Ook zijn de onderzoekers bij Stichting School en Veiligheid langs gegaan om te bespreken hoe zij tijdens de afname van de enquête in Zwolle met eventuele moeilijke en gevoelige vragen om dienden te gaan.

2.1.3 DE ONDERZOEKSPOPULATIE

Het onderzoeksinstrument is onder 460 leerlingen uit het vierde leerjaar op drie verschillende middelbare scholen in Zwolle afgenomen. Het instrument is afgenomen in 24 klassen, waarvan het merendeel VMBO Basis of Kader (16 klassen). De overige klassen betroffen de MAVO (3 klassen) de HAVO (4 klassen) en het VWO (1 klas). We leggen in het onderzoek, in afstemming met de gemeente Zwolle, meer de focus op VMBO niveau dan op HAVO en VWO niveau, omdat uit onderzoek blijkt dat jongeren met een lagere sociaal economische positie meer kwetsbaar en daarmee meer vatbaar zijn voor radicalisering (o.a. Bakker & Bont, 2016).

De totale onderzoekspopulatie betreft 454 leerlingen; zes respondenten zijn verwijderd vanwege de onwaarschijnlijkheden van hun antwoorden.³ Van de 454 respondenten, wonen 295 leerlingen in Zwolle. De overige 161 wonen buiten Zwolle (155) of het is niet bekend waar ze wonen (4). Van de respondenten is 57 procent jongen en 43 procent meisje. De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 15 jaar. 70 procent van de respondenten is van Nederlandse komaf. 11 procent heeft een Antilliaanse, Indonesische of Surinaamse achtergrond, 7 procent een Marokkaanse of Turkse achtergrond en 13 procent heeft een andere migratieachtergrond.⁴

2.2 Effect van het onderzoeksinstrument

Voor het beantwoorden van de eerste onderzoeksvraag is gebruik gemaakt van observaties in de klassen waar de vragenlijst is afgenomen, nagesprekken direct na de afname van het onderzoeksinstrument en interviews met leerlingen en docenten een maand na afname van het instrument. We bespreken de ingezette onderzoeksmethoden nu afzonderlijk.

2.2.1 OBSERVATIES

Tijdens de afname van het onderzoeksinstrument hebben de onderzoekers de sfeer in de klas geobserveerd. Hiertoe is een observatieschema gemaakt (zie bijlage I) waarop de onderzoekers de mate van concentratie, rumoer en vriendelijkheid konden scoren op een schaal van 1 (geconcentreerd/rustig/vriendelijk) tot 5 (ongeconcentreerd/rumoerig/onvriendelijk). Ook andere observaties over de sfeer konden hier worden genoteerd. Verder hebben de onderzoekers bijgehouden hoe lang leerlingen gemiddeld deden over het invullen van de vragenlijst. Tot slot hebben onderzoekers de gemaakte opmerkingen en gestelde vragen genoteerd. Dit waren zowel vragen en opmerkingen na de inleiding als tijdens het invullen van het onderzoeksinstrument. Het doel hiervan was tweeledig. Enerzijds kon op basis van de gemaakte opmerkingen en gestelde vragen worden afgeleid welke vragen in de vragenlijst onvoldoende duidelijk waren, waarover later meer. Anderzijds kon op basis van de gemaakte opmerkingen worden geanalyseerd in hoeverre het afnemen van de vragenlijst leidde tot polariserende uitspraken in de klas.

2.2.2 NAGESPREKKEN

Na de afname van het onderzoeksinstrument is met gemiddeld twee leerlingen per klas vijf tot tien minuten gesproken over de moeilijkheidsgraad van en de onderwerpen in de vragenlijst. Het doel hiervan was om op te halen wat jongeren van de vragenlijst vonden en hoe zij het invullen ervan hebben ervaren. Ook is met deze leerlingen, op verzoek van de gemeente Zwolle, gesproken over de vraag in hoeverre radicalisering speelt in Zwolle. De topiclijst voor deze nagesprekken is te vinden in bijlage II.

De leerlingen waarmee de nagesprekken zijn gevoerd zijn door de docenten geselecteerd op basis van de vraag van de onderzoekers om te mogen spreken met een zo divers mogelijke populatie leerlingen. Docenten is gevraagd diversiteit aan te brengen in geslacht, wel of geen migratieachtergrond en mondigheid van leerlingen (meer of minder uitgesproken). In totaal is met 46 leerlingen gesproken, waarvan dertig jongens en zestien meisjes. De interviews vonden plaats met de onderzoeker(s) in een ruimte naast het klaslokaal of op de gang. De interviews zijn afgenomen op basis van anonimiteit. Van de gesprekken zijn verslagen gemaakt welke vervolgens zijn gecodeerd en geanalyseerd. Initieel was het idee om de nagesprekken klassikaal te voeren. De onderzoekers bemerkten bij de eerste klas waar het onderzoeksinstrument is afgenomen echter dat jongeren terughoudend zijn om zich uit te spreken in een grote groep. Het vraagt om een vertrouwde setting om het gesprek over de onderwerpen in de vragenlijst te voeren. De één op één gesprekken boden deze vertrouwde setting wel. Jongeren waren niet terughoudend in het delen van hun mening en gaven het prettig te vinden dat ze hun mening anoniem konden geven.

3 Zij hebben hoogstwaarschijnlijk de vragenlijst niet eerlijk ingevuld.

4 Bij de selectie van scholen is gelet op diversiteit in de etnisch-culturele achtergrond van de leerlingen. Hierdoor zijn jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond oververtegenwoordigd (20% versus 15% populatie), alsook jongeren met een westerse migratieachtergrond (10% versus 5% populatie).

2.2.3 INTERVIEWS MET LEERLINGEN

Drie tot vier weken na de afname van het onderzoeksinstrument is per school waar de vragenlijst is afgenomen met vier leerlingen gesproken over de sfeer in de klas voor, tijdens en na de afname van het onderzoeksinstrument, de moeilijkheidsgraad van de vragen en de inhoud van de vragenlijst. Hierbij is expliciet stilgestaan of jongeren vragen als vervelend hebben ervaren. De volledige topiclijst is te vinden in bijlage III.

De leerlingen waarmee de nagesprekken zijn gevoerd zijn door een teamleider of docent geselecteerd. Daarbij is zoveel mogelijk rekening gehouden met het aanbrengen van diversiteit op basis van geslacht, opleidingsniveau, wel of geen migratieachtergrond en hoe uitgesproken leerlingen zijn (mondige versus minder mondige leerlingen).

In totaal is met twaalf leerlingen gesproken. De interviews vonden plaats met de onderzoeker(s) in een afgesloten lokaal en duurden gemiddeld tien tot vijftien minuten. De interviews vonden plaats op basis van anonimiteit. Van de interviews zijn verslagen gemaakt welke vervolgens zijn gecodeerd en geanalyseerd.

Tabel 2.1 Kenmerken leerlingen.

Kenmerken respondenten		Aantallen
Geslacht	Jongen	8
	Meisje	4
Opleidingsniveau	VMBO	9
	HAVO	3
Migratieachtergrond	Ja	4
	Nee	8

2.2.4 INTERVIEWS MET DOCENTEN

Drie tot vier weken na de afname van het onderzoeksinstrument is per school waar de vragenlijst is afgenomen met twee docenten gesproken over de sfeer in de klas voor, tijdens en na de afname van het onderzoeksinstrument en het (mogelijke) effect van de afname van het onderzoeksinstrument op leerlingen. De topiclijst is te vinden in bijlage IV.

De docenten waarmee is gesproken, zijn geselecteerd door de teamleider waarmee eerder contact is geweest. Daarbij is zoveel mogelijk geprobeerd om docenten te spreken die goed zicht hebben op wat er leeft in de onderzochte klassen. De voorkeur ging daarbij uit naar docenten die mentor zijn van een klas of maatschappijleer doceren. Alle geïnterviewde docenten waren aanwezig bij de afname van het onderzoeksinstrument in hun klas.

In totaal is met zes docenten gesproken. De interviews vonden plaats met de onderzoeker(s) in een afgesloten lokaal en duurden gemiddeld twintig tot dertig minuten. De interviews vonden plaats op basis van anonimiteit. Van de interviews zijn verslagen gemaakt welke vervolgens zijn gecodeerd en geanalyseerd.

Tabel 2.2 Kenmerken docenten.

Kenmerken respondenten		Aantallen
Geslacht	Man	3
	Vrouw	3
Opleidingsniveau waaraan doceren	VMBO	5
	HAVO	1

2.3 Betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoeksinstrument

Voor het beantwoorden van de tweede onderzoeksvraag is gebruik gemaakt van observaties, nagesprekken met leerlingen, analyses van de open vragen in de vragenlijst en schaalanalyses in SPSS. We bespreken deze methoden nu afzonderlijk.

2.3.1 OBSERVATIES

Zoals in 2.1.1 staat beschreven hebben onderzoekers tijdens de afname van het onderzoeksinstrument per klas de gestelde vragen genoteerd. Deze gebruiken we om zicht te krijgen op de begrijpelijkheid van de vragen. Om te kunnen meten wat we willen weten (een valide meting) is het immers wel van belang dat de vragen goed begrepen worden.

2.3.2 NAGESPREKKEN

In de gesprekken met leerlingen direct na afname van de vragenlijst en een maand na afname van de vragenlijst is gesproken over de moeilijkheidsgraad van de vragenlijst. Daarbij is specifiek gevraagd of er vragen of onderwerpen waren die leerlingen lastig vonden om te begrijpen en te beantwoorden.

2.3.3 ANALYSE OPEN VRAGEN

In de vragenlijst worden naast gesloten ook open vragen gesteld. Uit de antwoorden die leerlingen op deze open vragen hebben gegeven, kunnen we afleiden in hoeverre zij de vraag correct hebben begrepen. Op basis hiervan kunnen uitspraken gedaan worden over validiteit van de vragen.

2.3.3 ANALYSE 'WEET NIETS'

Vragen in de klas, opmerkingen in de nagesprekjes en een analyse van open antwoorden geven zicht op de begrijpelijkheid van de vragen en daarmee op de validiteit van de vragen. Een laatste analyse die hier ook toe bij kan dragen is een analyse

van het aandeel jongeren dat per vraag zegt het antwoord niet te weten. Is dit aandeel heel hoog, terwijl daar geen inhoudelijke redenen toe is, dan is dit een indicatie dat de vraag te moeilijk is.

2.3.4 SCHAALANALYSES

We voeren *betrouwbaarheidsanalyses* uit over de beantwoording van vragen die deel uit maken van een schaal, hetzelfde onderliggende construct beogen te meten. In de vragenlijst is een beperkt aantal van dergelijke schaalconstructies opgenomen.

2.3.5 CHECK OP VERWACHTE RELATIES

Ook kijken we of er *verbanden* zijn tussen de antwoorden op vragen waarvan we, indien deze valide zijn gemeten ('meten wat ze moeten meten') verwachten dat ze met elkaar samenhangen. Zo is het bijvoorbeeld aannemelijk dat er een relatie is tussen de interesse van een jongere in de politiek en of hij wel of niet van plan is om te gaan stemmen als hij 18 jaar is.

2.4 Randvoorwaarden en omstandigheden afname onderzoeksinstrument

Voor het beantwoorden van de derde onderzoeksvraag is gebruik gemaakt van observaties door de onderzoekers en interviews met docenten. Zoals al eerder in dit hoofdstuk is besproken, hebben onderzoekers tijdens de afname van het onderzoeksinstrument de sfeer in de klas geobserveerd. Daarbij hebben onderzoekers ook de omstandigheden en randvoorwaarden waaronder de vragenlijst het beste kan worden afgenomen geobserveerd en genoteerd. Daarnaast is in de interviews met de docenten (zie 2.2.4) expliciet gevraagd naar de beste omstandigheden en randvoorwaarden om het onderzoeksinstrument af te nemen.

3

Effect afname onderzoeksinstrument

In dit hoofdstuk beantwoorden we de eerste onderzoeksvraag: *Wat voor effect heeft de afname van het onderzoeksinstrument op leerlingen in het voortgezet onderwijs?* Zoals in hoofdstuk twee omschreven is deze vraag beantwoord aan de hand van observaties tijdens de afname van het onderzoeksinstrument, nagesprekken met leerlingen direct na de afname van het onderzoeksinstrument en interviews met leerlingen en docenten enkele weken na de afname van het onderzoeksinstrument. Hieronder beschrijven we per onderzoeksmethode onze bevindingen.

3.1 Observaties tijdens afname kwantitatieve onderzoeksinstrument

Het invullen van de vragenlijst verliep in alle klassen over het algemeen rustig. Leerlingen stelden zich vriendelijk en geïnteresseerd op richting de onderzoekers. Het invullen van de vragenlijst deden de meeste leerlingen geconcentreerd. Af en toe was het rumoerig doordat leerlingen met elkaar overlegden of een vraag aan de onderzoekers stelden. In geen van de klassen zijn provocerende opmerkingen gemaakt tijdens het invullen van de vragenlijst. Er zijn geen situaties gerapporteerd van polariserende opmerkingen of spanningen in de klas tijdens de afname van het kwantitatieve onderzoeksinstrument. Wel vroegen enkele jongeren zich af, ondanks dat dit in het begin door de onderzoekers is toegelicht, waarom de gemeente Zwolle deze informatie wil van jongeren en wat de gemeente ermee gaat doen. Uit gesprekken met docenten (waarover meer onder 4.4) kwam naar voren dat veel jongeren wantrouwend staan ten opzichte van onderzoeken in het algemeen, omdat voor hen het belang van onderzoek onduidelijk is.

3.2 Gesprekken met leerlingen direct na afname kwantitatieve onderzoeksinstrument

Op de vraag wat leerlingen van de onderwerpen en vragen in de vragenlijst vonden, reageerden de meesten dat ze het goed vonden dat deze vragen worden gesteld. Een aantal leerlingen gaf aan dat ze het leuk vonden dat er naar hun mening werd gevraagd. Een leerling merkte daarbij op dat het prettig was om een keer je mening te mogen geven zonder dat anderen daar gelijk op kunnen reageren. Leerlingen vonden vooral de vragen over vluchtelingen en mensen met verschillende culturele achtergronden belangrijke onderwerpen. Een leerling stelde: *"Ik vond het goed dat er vragen werden gesteld over moslims en mensen met andere achtergronden. Ik ben zelf geen moslim, maar moslims staan negatief in het nieuws. Als er aanslagen zijn worden zij er ook van beschuldigd."* Andere leerlingen reageerden onverschillig op de vraag over de onderwerpen in de vragenlijst. Ze vonden de onderwerpen in de vragenlijst "wel ok". Een enkeling vond de onderwerpen uit de vragenlijst saai of moeilijk te beantwoorden. Deze respondenten verwijzen vooral naar de vragen over de politie en politiek. Ze geven aan nooit in aanraking te komen met de politie en niet geïnteresseerd te zijn in de politiek. In de nagesprekken is niet naar voren gekomen dat leerlingen de vragen als stigmatiserend dan wel polariserend hebben ervaren. Hier is, zie ook de topiclijst in bijlage II, op verschillende manieren naar gevraagd.

3.3 Gesprekken met leerlingen en docenten een maand na afname kwantitatieve onderzoeksinstrument

De leerlingen en docenten is tijdens de interviews, die een maand na de afname van het kwantitatieve onderzoeksinstrument plaatsvonden, gevraagd naar de sfeer in de klas voorafgaand, tijdens en na het invullen van de vragenlijst.

De respondenten stellen dat er voor het invullen van de vragenlijst geen sprake was van specifieke spanningen of incidenten in hun klas. Het grote merendeel van de respondenten omschrijft de sfeer in de klas over het algemeen als goed en gezellig. Enkele leerlingen geven aan dat er in de klas af en toe ruzies zijn en dat discriminatie, vooral in de vorm van grapjes over elkaar, soms voorkomt. Over de onderwerpen uit de vragenlijst blijkt voorafgaand aan het onderzoek weinig gesproken te worden in de klassen.

De meeste geïnterviewde leerlingen beschrijven de sfeer in de klas tijdens het invullen van de vragenlijst als 'rustiger dan normaal'. Leerlingen waren geconcentreerd bezig met het invullen van de vragenlijst. Een leerling stelt: "Het was voor het eerst stil, iedereen was er heel serieus mee bezig". Enkele overige leerlingen omschrijven de sfeer als druk, maar niet anders dan normaal. Ook docenten stellen dat leerlingen zich rustig of niet anders dan normaal gedroegen.

De sfeer in de klas direct na de afname van het onderzoeksinstrument omschrijven zowel leerlingen als docenten als normaal. De meeste leerlingen gingen weer verder met hun schoolwerk of met de les. Twee van de zes geïnterviewde docenten hebben nog kort aandacht geschonken aan het onderzoek na het invullen van de vragenlijst. De overige geïnterviewde docenten hebben dit niet gedaan. In de twee klassen is gesproken over het doel van het onderzoek en de relatie met radicalisering. Volgens één docent was er onduidelijkheid over deze relatie. De vragen gingen immers niet direct over radicalisering, dus waarom is dit dan wel als doel van het onderzoek benoemd? Een aantal leerlingen vroegen zich volgens haar af waarom er onderzoek gedaan wordt naar radicalisering. Meerdere leraren opperen om de term radicalisering niet te gebruiken bij de introductie van het onderzoek. De term radicalisering is bij veel jongeren onbekend en leidt volgens hen tot onnodige verwarring. De geïnterviewde docenten zijn er voorstander van om open te zijn over het doel van het onderzoek, maar het in concretere termen te beschrijven zodat het beter te begrijpen is voor leerlingen.

In de weken tussen het invullen van de vragenlijst en de afname van de interviews is volgens de geïnterviewde docenten en leerlingen niet meer klassikaal gesproken over de vragenlijst. Ook geeft de meerderheid van de geïnterviewde leerlingen aan dat ze niet meer aan de vragenlijst hebben gedacht en er ook niet met anderen buiten school over hebben gesproken. Een leerling stelt: "Ik heb el eens eerder op school vragenlijsten moeten beantwoorden, dan ben je er in de les mee bezig en daarna denk je er niet meer over na". De enkele leerlingen die aangeven dat er over de vragenlijst is gesproken, stellen dat dit voornamelijk ging over wat andere leerlingen bij bepaalde vragen hadden ingevuld. Er schijnt vooral over de antwoorden op de vragen over de politie en politiek te zijn gesproken, omdat leerlingen deze vragen lastig te beantwoorden vonden. Dit blijkt ook uit de beantwoording van de open vragen in de vragenlijst. Een leerling stelt ter illustratie: "Ik vond het best wel een rare vragenlijst, want wij denken er nog niet helemaal over na zoals de politiek en wat ik van buitenlanders vind".

Twee leerlingen merken op dat er na het invullen van de vragenlijst wel inhoudelijk is gesproken over de vragenlijst, in positieve en in negatieve zin. Een van deze leerlingen stelt dat hij na het invullen van de vragenlijst met medeleerlingen heeft gesproken over de ernst van discriminatie. Hij geeft aan dat hij na het invullen van de vragenlijst meer over discriminatie na is gaan denken en er op let om minder discriminerende opmerkingen te maken. Dit is een positief neveneffect van de afname van de vragenlijst. Een andere leerlinge stelt dat een aantal van haar medeleerlingen grappen maakten over donkere mensen na het invullen van de vragenlijst. Onduidelijk is in hoeverre de vragenlijst hiervan de (directe) oorzaak was. Ook is onbekend hoe hier verder door andere leerlingen en/of de docent op is gereageerd.

De meeste leerlingen kunnen zich geen specifieke vragen uit de vragenlijst herinneren. Alleen de vraag over het contact met de politie is veel jongeren bijgebleven. Twee jongeren benoemen daarnaast dat de vragen over andere bevolkingsgroepen ze zijn bijgebleven. Bij de doorvraag van de interviewer wat ze dan van deze vragen vonden, stellen deze twee jongeren: 'wel gewoon prima' en 'ik vond het een goede vraag'. Dat ze deze vraag onthouden hebben lijkt dus niet te maken te hebben met een negatief gevoel naar aanleiding van deze vraag. Het is overigens goed om op te merken dat de vraag naar bevolkingsgroepen de laatste vraag van de vragenlijst betrof. Buiten de invloed van de inhoud van de vraag is het mogelijk dat deze positie er aan bijdraagt dat deze vraag beter onthouden is dan andere vragen.

Geen van de geïnterviewde leerlingen geeft aan een van de vragen in de vragenlijst als vervelend te hebben ervaren. Dit geldt voor zowel leerlingen met een autochtone als met een migratie-

achtergrond. Een aantal leerlingen stelt dat het zou kunnen dat andere leerlingen de vragen als te persoonlijk hebben ervaren, maar geven aan dat hier niet over is gesproken en ze dit dus niet weten. Ook alle geïnterviewde docenten geven aan dat ze geen geluiden hebben opgevangen dat leerlingen vragen als vervelend dan wel stigmatiserend hebben ervaren.

Wel benoemen enkele docenten dat het van belang is het belang van deelname aan onderzoek in zijn algemeenheid uit te leggen. Volgens een docent zijn leerlingen over het algemeen argwanend bij het invullen van vragenlijsten. Ze willen weten wat er met de uitkomsten wordt gedaan en zien het nut van onderzoek vaak niet in. Hij oppert daarom om meer aandacht aan het nut van onderzoek te besteden in de lessen voorafgaand aan het invullen van de vragenlijst. Daarbij is het ook van belang dat de onderzoekers duidelijk maken hoe de resultaten van het onderzoek de jongeren concreet verder helpen.

Geen van de geïnterviewde docenten is van mening dat het invullen van de vragenlijst een negatief effect heeft gehad op leerlingen. Het merendeel is van mening dat de vragenlijst geen enkel effect heeft gehad: *“Ze zijn het alweer vergeten”*. Twee docenten denken dat de afname van het onderzoeksinstrument mogelijk een positief effect heeft op leerlingen. Volgens hen zet de vragenlijst leerlingen stil bij hun denkbeelden over anderen. Ze hebben dit echter nog niet zichtbaar in de praktijk opgemerkt.

3.4 Conclusie

Uit bovenstaande komt naar voren dat de afname van het onderzoeksinstrument weinig tot geen effect heeft gegenereerd op klassen. Er is geen sprake van een generieke stigmatiserende of polariserende uitwerking van het afnemen van de vragenlijst onder jongeren. Wel is er in 1 van de 24 deelnemende klassen door een aantal leerlingen grappen gemaakt over donkere mensen na het invullen van de vragenlijst. Onduidelijk is in hoeverre de vragenlijst van dit ene incident de (directe) oorzaak was. Zoals ook bij 4.4 terug zal komen, is het in dit kader echter wel verstandig om het vragenblok over de waardering van verschillende bevolkingsgroepen (uiterst) kritisch tegen het licht te houden.

Bij een aantal jongeren is er onduidelijkheid over het doel van het onderzoek en wat er met de resultaten wordt gedaan. Het is daarom aan te raden in de lessen voorafgaand aan het afnemen van het onderzoeksinstrument aandacht te besteden aan het nut van onderzoek en het doel van de afname van het onderzoeksinstrument uitgebreider toe te lichten. Daarbij kan de term radicalisering, vanwege de onbekendheid met de betekenis ervan, beter worden vermeden. Docenten opperen het doel van het onderzoek in zo concreet mogelijke bewoording uit te leggen.

4

Betrouwbaarheid en validiteit

Op basis van literatuuronderzoek en gesprekken met experts zijn 'pushfactoren' vastgesteld, die gezamenlijk de voedingsbodem voor radicalisering bepalen.⁵ Hierin onderscheiden we een sociale, religieuze en politieke dimensie. Voor elke dimensie zijn één of meerdere constructen (met onderliggende) vragen opgenomen in het kwantitatieve onderzoeksinstrument – de vragenlijst onder jongeren. In dit hoofdstuk richten we ons op de betrouwbaarheid en validiteit van dit instrument.

Een goede vragenlijst is zowel betrouwbaar als valide. Betrouwbaarheid wil zeggen dat een vragenlijst onder dezelfde omstandigheden steeds dezelfde resultaten geeft. Validiteit houdt in dat een vragenlijst meet wat hij beoogt te meten. Er zijn verschillende manieren om inzicht te krijgen in de betrouwbaarheid en validiteit van een vragenlijst. We lichten onderstaand toe welke analyses wij toegepast hebben om zicht te krijgen op de validiteit en betrouwbaarheid van het onderzoeksinstrument gericht op het in kaart brengen van de voedingsbodem voor radicalisering.

- We voeren een *betrouwbaarheidsanalyse* uit over vragen die hetzelfde onderliggende construct beogen te meten. Wij gebruiken hierbij een toets die de zogenaamde Cronbach's alpha bepaalt. De interne consistentie of samenhang van de vragen wordt uitgedrukt in een getal van 0 (geheel onbetrouwbaar) tot 1 (volledig betrouwbaar). Bij een hoge waarde van de Cronbach's alpha (.70 of hoger) wordt gesproken van een goede betrouwbaarheid, dat wil zeggen dat de verschillende vragen hetzelfde onderliggende construct meten.
- Ook kijken we of er *verbanden* zijn (door middel van correlatieanalyses) tussen de antwoorden op vragen waar we, indien deze valide zijn gemeten ('meten wat ze moeten meten'), van verwachten dat ze met elkaar samenhan-

gen. Zo is het bijvoorbeeld aannemelijk dat er een relatie is tussen de interesse van een jongere in de politiek en of hij wel of niet van plan is om te gaan stemmen als hij 18 jaar is.

- Bij vragen die een toelichtingsvraag hebben, een open vraag waarin een toelichting op het antwoord wordt gevraagd, voeren we een *kwantitatieve analyse op de open antwoorden* uit. Sluiten deze open antwoorden voldoende aan op de hoofdvraag? Komt hier wel (of niet) een indicatie uit naar voren dat de hoofdvraag valide is?
- We kijken naar de opmerkingen of vragen die tijdens of na de afname van de vragenlijst zijn gemaakt ter verduidelijking van de vragen. En naar het aandeel jongeren dat aangeeft het antwoord op de vraag niet te weten. Beide kunnen signalen zijn dat een *vraag onvoldoende duidelijk* is, hetgeen de betrouwbaarheid en validiteit aan kan tasten.

In onderstaande bespreken we de constructen in de vragenlijst per inhoudelijke dimensie: sociale dimensie, religieuze dimensie, politieke dimensie en een extra toegevoegde dimensie over de houding ten opzichte van andere culturen. We beschrijven hoe de constructen zijn geoperationaliseerd in de vragenlijst, de analyses die we hierover hebben gedaan, en wat deze ons vertellen over de betrouwbaarheid en validiteit van de vragen. De analyses zijn uitgevoerd over de data van 450-455 jongeren,⁶ met uitzondering van de vragen over de omgang tussen buurtbewoners (zie 4.1.5), de vragen over religieuze weerbaarheid (zie 4.2.2) en de vragen over professionals in de buurt (zie 4.3.1). Bij de vragen over de negatieve invloed van gebeurtenissen in de wereld en over houding ten opzichte van andere culturen zijn daarnaast uitsplitsingen naar groepen gemaakt (zie 4.3.2 en 4.3.3).

5 Zie voor de geraadpleegde literatuur en andere bronnen onze eerdere publicaties over het onderzoeksinstrument: Broekhuizen e.a., 2016; Broekhuizen, 2017.

6 In correlatie- en betrouwbaarheidsanalyses zijn jongeren die vragen met 'weet ik niet' beantwoordden niet meegenomen. Verder zijn sommige vragen een 'doorvraag' aan jongeren die een bepaald antwoord gaven, waardoor deze logischerwijs door een kleiner aantal respondenten is beantwoord. Dit is bij de betreffende vragen vermeld.

4.1 Sociale dimensie

De eerste dimensie van het onderzoeksinstrument is de sociale dimensie. Deze bestaat uit de volgende constructen:

- thuis voelen in Nederland,
- ervaren achterstelling,
- toekomstperspectief,
- zoektocht identiteit,
- behoefte aan avontuur,
- opvoedstijl en band met ouders,
- diversiteit van het netwerk en
- sociale cohesie – overbruggend contact.

Hieronder bespreken we per construct hoe dit is geoperationaaliseerd in de vragenlijst, en de bevindingen vanuit de analyses rond betrouwbaarheid en validiteit, voor zover deze mogelijk waren bij deze vragen. Het is aannemelijk dat gevoelens van thuis voelen in Nederland, ervaren achterstelling, en de inschatting van toekomstperspectief met elkaar samenhangen, omdat alle drie deze constructen te maken hebben met het gevoel kansen te hebben in de maatschappij, het gevoel 'erbij te horen'. In onderstaande bespreken we deze constructen dan ook gezamenlijk, en bekijken we of we deze relaties inderdaad vinden, omdat dit ons iets vertelt over de validiteit van de vragen.

4.1.1 THUIS VOELEN, ACHTERSTELLING, TOEKOMSTPERSPECTIEF

Niet thuis voelen in Nederland

Mensen ontlenen een deel van hun identiteit aan de groepen waartoe zij behoren. Wanneer jongeren zich in beperkte mate thuis voelen in Nederland, kunnen zij op zoek gaan naar of nadrukkelijker kiezen voor groepslidmaatschap van een andere groep (Buijs, Demant & Hamdy, 2006). Dit kan een voedingsbodemp vormen voor radicalisering, omdat zij zich dan eerder aangetrokken kunnen voelen tot een radicale groep, dan jongeren die een groter deel van hun identiteit aan Nederland ontlenen (Feddes, Nickolson & Doosje, 2015).

Om gevoelens van thuis voelen in Nederland vast te stellen, is de volgende vraag opgenomen: 'Voel jij je thuis in Nederland?'.⁷ Deze vraag werd opgevolgd met een open vraag: 'Kan je hier meer over vertellen?'.⁷

Met 'thuis voelen in Nederland' wilden wij meten in hoeverre jongeren het gevoel hebben dat ze bij Nederland horen en in hoeverre ze zich met Nederland verbonden voelen. We veronderstellen dat het zich geaccepteerd voelen en zichzelf kunnen zijn in Nederland hierin een rol speelt. We voeren een analyse van de open antwoorden uit om te achterhalen hoe de jongeren de hoofdvraag hebben geïnterpreteerd: wat verstaan zij onder 'zich thuis voelen in Nederland'?

Allereerst kijken we naar de open antwoorden van jongeren die zich een beetje of zeker thuis voelen in Nederland (96% van alle jongeren). We zien dat in aansluiting op de achterliggende bedoeling van deze vraag, een aanzienlijk deel van de jongeren bij het concept van 'zich thuis voelen' denkt aan het zich verbonden voelen met Nederland, zich geaccepteerd voelen en zichzelf kunnen zijn. Enkele voorbeeldcitaten: "Ja, ik voel me altijd goed en op mijn plaats in Nederland", "Ja, ik heb nooit het gevoel gehad dat ik niet in Nederland thuis zou horen. Ik woon er, ben er geboren en wordt geaccepteerd" en "Ja, ik vind dat je hier in Nederland gewoon lekker kan zijn wie je bent, en dingen die je leuk vindt geaccepteerd worden." Ook het hebben van een vertrouwde omgeving zorgt er bij de jongeren voor dat ze zich thuis voelen in Nederland. Zo stelt een leerling: "Alles is vertrouwd en ik voel me hier erg op mijn gemak." Een deel van de jongeren geeft aan zich thuis te voelen in Nederland omdat ze er geboren zijn en er sindsdien altijd zijn blijven wonen (zowel jongeren met als zonder een migratieachtergrond). Ten slotte geven verschillende jongeren aan veel vrienden en familie te hebben in Nederland en dat ze zich daarom hier thuis voelen.

Verschiede leerlingen (met name diegenen die zich 'een beetje' thuis voelen) geven aan dat ze, vanwege verschillende redenen, liever in het buitenland zouden willen wonen. Ze noemen bijvoorbeeld het weer in Nederland, de aanwezigheid van verschillende culturen en zich (soms) niet geaccepteerd voelen als reden. Twee illustratieve voorbeelden: 'Ik wil graag meer van de wereld zien en het lijkt mij heel interessant en leerzaam om op verschillende plekken over de hele wereld gewoond te hebben, daarom weet ik niet of Nederland echt mijn 'thuis' is of word.' en 'Ik wil liever in het buitenland wonen omdat ik me daar misschien meer op mijn plek voel. Ik wil daar graag mensen helpen en in Nederland vind ik het weer niet zo fijn.'

Slechts een klein aandeel van de jongeren (4%) geeft aan zich niet helemaal (2%) of helemaal niet (2%) thuis te voelen in Nederland. Ook hier kijken we naar de open antwoorden die als toelichting zijn gegeven. Belangrijk om op te merken, is dat het hier maar om 18 leerlingen gaat. De meerderheid van dit kleine aantal leerlingen geeft aan dat ze zich niet thuis voelen doordat ze zich niet veilig voelen in Nederland. Een leerling stelt bijvoor-

⁷ Jongeren konden kiezen uit de antwoordmogelijkheden 'ja, zeker', 'ja, een beetje', 'nee, niet helemaal', 'nee, helemaal niet'.

beeld: *'Ik voel me niet 100% veilig in Nederland door de acceptatie van de mensheid.'* Daarnaast noemt één leerling dat de aanwezigheid van anderen het thuisgevoel beperkt: *'Al die asielzoekers die de zooi kapot maken en de Nederlandse werklozen.'* Ten slotte benoemen enkele leerlingen meer persoonlijke redenen, zoals een onprettige thuissituatie of het liever in een ander land bij de vader willen wonen.

De analyse van open antwoorden laat zien dat verreweg de meeste jongeren de vraag geïnterpreteerd heeft zoals deze was bedoeld. Tegelijkertijd zijn er wel enkele jongeren die een wat bredere kijk op het concept van zich thuis voelen hebben. Bijvoorbeeld jongeren die het 'zich veilig voelen'; hierbij betrekken (dit ligt nog wel redelijk dicht op de bedoeling van de vraag) of het weer of de persoonlijke situatie (dit ligt beduidend verder weg van de bedoeling). Hoewel de beantwoording bij het gros van de jongeren aansluit op hetgeen we willen meten – dit daarmee een valide vraag betreft – is het goed in het achterhoofd te houden dat een enkeling de vraag breder interpreteert. Het verbinden van een toelichtingsvraag, zoals nu in het instrument het geval is – is een mogelijkheid om een deel van deze (geringe) ruis te ondervangen. Zo zullen wij bij de gemeente waar het instrument nu is afgenomen duidelijk benoemen dat sommige van de jongeren die zich niet thuis voelen hierbij redenen noemen die individueel-persoonlijk van aard zijn. Ook kiezen we ervoor een korte tekst aan de hoofdvraag 'Voel jij je thuis in Nederland?' toe te voegen. Bijvoorbeeld: We bedoelen hiermee: heb je het gevoel dat je in Nederland thuis hoort en voel je je met Nederland verbonden?

Ervaren achterstelling

Door ervaren achterstelling, dat wil zeggen het gevoel dat jijzelf of de groep waartoe je behoort minder kansen krijgt dan anderen of wordt gediscrimineerd, is het lastiger een positief zelfbeeld te hanteren en komt de sociale identiteit onder druk te staan (Tajfel & Turner, 1979, 1986). Jongeren hebben echter wel behoefte aan status en erkenning. Bovendien kan men behoefte krijgen naar politieke rechtvaardigheid of wraak voor de ervaren achterstelling. Radicale groepen kunnen tegemoet komen aan deze behoeften, waardoor ervaren achterstelling dus een voedingsbodem kan vormen voor radicalisering (van den Bos, Loseman & Doosje, 2009; Doosje, Loseman & van den Bos, 2013).

Ervaren achterstelling/discriminatie is gemeten met de vraag: 'Voel jij je wel eens achtergesteld (bijvoorbeeld dat anderen vanwege hun afkomst of cultuur worden voorgetrokken)?'.⁸

⁸ Jongeren konden kiezen uit drie antwoordopties: 'ja, vaak', 'ja, soms' en 'nee, (bijna) nooit'.

Oorspronkelijk was de vraag in het onderzoeksinstrument 'Voel jij je wel eens gediscrimineerd?'. Vanwege de wens van de gemeente Zwolle zowel de voedingsbodem voor radicalisering als voor rechts-extremisme in kaart te brengen is de terminologie in de vraag verbreed van discriminatie naar achterstelling.

Jongeren die op de hoofdvraag ja antwoordden, kregen vervolgens twee open vragen en een gesloten vraag voorgelegd: 'Wanneer voel je je bijvoorbeeld achtergesteld?' en 'Hoe voel je je daarover?' (open vragen), en 'Wat doe je (meestal) als je je achtergesteld voelt?'.⁹

Met 'achtergesteld voelen' wilden wij meten in hoeverre de jongeren ervaren dat anderen vanwege hun afkomst of cultuur worden voorgetrokken. We voeren een analyse van de open antwoorden uit, om te achterhalen hoe de jongeren de hoofdvraag hebben geïnterpreteerd en wat zij verstaan onder 'zich achtergesteld voelen'.

Uit de gegeven toelichtingen van de leerlingen op de vraag: Voel jij je weleens achtergesteld? blijkt dat de leerlingen het concept van 'achtergesteld voelen' op verschillende manieren interpreteren. In lijn met de bedoeling van de vraagstelling, zien we dat een deel van de leerlingen die een toelichting geven het concept 'achtergesteld voelen' zeker interpreteren zoals wij in eerste instantie voor ogen hadden. Ze stellen bijvoorbeeld: *'Ja, soms. Als mensen andere voortrekken omdat zij Nederlands zijn.'*

Daarnaast zijn er nog enkele leerlingen die het concept 'achtergesteld voelen' vermoedelijk interpreteren zoals in eerste instantie door ons bedoeld maar waar dit niet expliciet naar voren kwam. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld iemand met een Indonesische achtergrond, die aangeeft zich achtergesteld te voelen zoekend naar werk of een huis. Hiernaast blijkt een deel van leerlingen de achterstelling wat breder hebben geïnterpreteerd dan wij bedoeld hadden. Wij wilden ons richten op het 'achtergesteld voelen' vanwege afkomst of cultuur. Deze leerlingen ervaren vanwege andere redenen achterstelling. Een leerling stelde het als volgt: *'Ja, soms. Dat je bijvoorbeeld met gym als een van de laatste wordt gekozen met voetbal. Voelt soms niet zo fijn want dan gaat mijn zelfvertrouwen nog meer naar beneden.'* Een andere leerling stelde: *'Ja soms. Als ik met een groep ben maar die groep oneven is. Dan voel ik me soms buitengesloten.'*

⁹ Keuze uit de volgende antwoordopties, waarbij meerdere antwoorden mogelijk waren: 'ik praat erover, bijvoorbeeld met mijn vrienden, op school of met mijn ouders', 'ik maak er melding van bij een instantie, zoals het meldpunt discriminatie of bij de politie', 'ik doe niets, maar ik ben er wel boos om', 'ik doe niets en maak mij er niet zo druk om', 'anders, namelijk...'

Ook komen er enkele inconsistente antwoorden naar voren. Zo stelt een leerling zich vaak achtergesteld te voelen, maar hij gaf als toelichting bij de vraag: wanneer voel je je achtergesteld? het antwoord 'nergens bij' en bij de toelichting over hoe voel je je daarbij? geeft hij aan 'heel erg goed'. Dergelijke inconsistente beantwoording kan enerzijds erop duiden dat deze leerlingen niet begrepen wat er werd bedoeld met het concept 'achtergesteld voelen'. Anderzijds kan het zijn dat de leerlingen de toelichting of hoofdvraag niet serieus hebben ingevuld. Een indicatie dat wellicht met name het niet begrijpen aan de orde is, komt uit de constatering dat tijdens de afname van de vragenlijst in de klassen verschillende leerlingen vroegen wat 'achtergesteld voelen' betekent.

Kortom, op basis van bovenstaande concluderen we dat de vraag naar achterstelling niet door elke leerling goed (genoeg) begrepen is. We stellen vast dat 'zich achtergesteld voelen' voor sommige jongeren te moeilijk taalgebruik is.

Gebrek aan toekomstperspectief

Jongeren die weinig toekomstperspectief hebben, kunnen het gevoel hebben 'niets te verliezen te hebben' wanneer zij het raciale pad opgaan. Radicaliseren zal voor hen immers niet leiden tot verlies aan sociaal kapitaal (zoals een goed carrièreperspectief) maar juist een doel geven in het leven (Broekhuizen e.a., 2016).

Jongeren is de volgende vraag voorgelegd om inzicht te krijgen in hun toekomstperspectief: 'Hoe groot denk jij dat de kans is dat jij in de toekomst een goede baan krijgt in Nederland?'.¹⁰ Een beperkt aandeel jongeren (9%) antwoordde hierop met 'weet ik niet'. Vervolgens kregen jongeren de vraag 'Wat voor dingen zijn volgens jou van invloed op deze kans?'.¹¹ Een klein aandeel van de jongeren (6%) koos voor de optie 'weet ik niet'. Jongeren die meer dan twee antwoordopties kozen, werd gevraagd aan te geven welke twee dingen volgens hen het belangrijkste zijn voor deze kans.

Een klein aandeel jongeren (4%) maakte gebruik van de antwoordoptie 'anders, namelijk...'. Uit de antwoorden die jongeren hier geven is op te maken dat de vraag door hen juist is geïnterpreteerd. Jongeren geven antwoorden zoals 'motivatie', 'discriminatie' en 'geluk'.

10 Met als antwoordopties 'grote kans', 'redelijke kans', 'kleine kans' en 'weet ik niet'.

11 Keuze uit de volgende antwoordopties, waarbij meerdere antwoorden mogelijk waren: 'opleiding', 'netwerk/contacten', '(werk)ervaring', 'leeftijd', 'culturele achtergrond', 'of je een man of vrouw bent', 'het aantal beschikbare banen in Nederland', 'anders, namelijk...' en 'weet ik niet'. Als jongeren de antwoordoptie 'weet ik niet' kozen, konden zij geen andere antwoorden aanvinken.

Onderlinge samenhang thuis voelen, achterstelling, toekomstperspectief

Zoals verwacht is er een verband tussen thuis voelen in Nederland en ervaren achterstelling.¹² Naarmate jongeren zich minder thuis voelen in Nederland, voelen zij zich vaker achtergesteld. Jongeren die aangeven dat 'culturele achtergrond' van invloed is op hun kans op een goede baan in de toekomst, voelen zich vaker achtergesteld dan jongeren die niet aangeven dat 'culturele achtergrond' van invloed is (26% tegenover 10%).¹³ Dit wijst erop dat, hoewel de vraag naar ervaren achterstelling niet door iedereen even goed begrepen is, de vraag voor een groot deel van de jongeren wel valide is. Dit blijkt ook uit analyses die in paragraaf 4.3.1 aan de orde komen. Wanneer jongeren beperkt vertrouwen hebben in 'de gevestigde orde', het gevoel hebben dat deze er niet voor hen is (politieke dimensie), voelen zij zich ook eerder (persoonlijk) achtergesteld (sociale dimensie).

4.1.2 ZOEKTOCHT IDENTITEIT EN BEHOEFTE AAN AVONTUUR

Zoektocht naar identiteit

Als jongeren zoekend zijn naar hun identiteit, niet goed weten waar ze bij horen, kan dit een voedingsbodem zijn voor radicalisering (Feddes e.a., 2015). Radicale groepen kunnen namelijk inspelen op de behoefte om ergens bij te horen. Jongeren kregen de volgende stelling voorgelegd, om vast te stellen in hoeverre zij op zoek zijn naar identiteit: 'Ik wil graag ergens bij horen'.¹⁴ Maar een klein aandeel van de jongeren, namelijk 6%, koos voor de optie 'weet ik niet'.

Behoeft aan avontuur

Behoeft aan avontuur kan een oorzaak zijn voor radicalisering. Voor jongeren die zich aangetrokken voelen tot avontuur, op zoek zijn naar spanning en sensatie, kan deelname aan radicale groepen aantrekkelijk zijn (Feddes e.a., 2015). Radicale groepen kunnen hier bovendien op inspelen door een 'droombeeld' te schetsen van deelname aan de groep.

Om hier zicht op te krijgen, beantwoordden jongeren de stelling: 'Ik hou van spanning en sensatie'.¹⁵ Een klein aandeel jongeren (6%) gaf aan niet te weten in hoeverre zij het met deze stelling eens of eens zijn.

12 $r = .272, p < .001$.

13 $\chi^2 = 11.52, p = .003$.

14 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met deze stelling door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of de optie 'weet ik niet'.

15 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met deze stelling door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of de optie 'weet ik niet'.

We kunnen maar in beperkte mate conclusies trekken over de betrouwbaarheid en validiteit van de vragen over zoektocht identiteit en behoefte aan avontuur. Er zijn namelijk geen open antwoorden beschikbaar (uit een toelichtingsvraag) en de vragen maken niet deel uit van een schaalconstruct. Wat we wel zien dat het aandeel jongeren dat deze vragen met 'weet ik niet' beantwoordt, beperkt is. Ook werden er nauwelijks vragen gesteld over deze vragen tijdens de afname. Dit is een indicatie dat de vragen door jongeren goed begrepen zijn. Aanpassing van deze vragen in het onderzoeksinstrument lijkt dan ook niet noodzakelijk.

4.1.3 OPVOEDSTIJL EN BAND MET OUDER(S)

Het gezin kan op verschillende manieren een voedingsbodem voor radicalisering vormen. Een autoritaire opvoeding, waarbij ouders reageren met straf en sprake is van eenrichtingsverkeer in de communicatie, kan een risicofactor zijn voor radicalisering. Terwijl openstaan voor vragen en problemen van kinderen en responsief reageren van ouders juist een buffer kan vormen voor radicale invloeden (Pels, 2014). Samenhangend hiermee laat onderzoek onder radicaliserende jongeren zien dat zij vaak een gebrek aan emotionele steun vanuit het gezin ervaren (aangehaald door Pels, 2014). Daarnaast lijkt aannemelijk dat het een risicofactor is als ouders weinig zicht hebben op wat hun kind doet, met wie hun kind omgaat. In dit geval is er immers meer kans dat een jongere ongezien in aanraking komt met radicale groepen (op internet). En kunnen ouders geen tegenwicht bieden aan de (radicale) ideeën die hun kinderen online tegenkomen (van Wonderen & Capel, 2017).

Eerst stelden we jongeren een inleidende vraag over hun gezinsituatie. Vervolgens kregen jongeren zes stellingen voorgelegd over het gezin: drie stellingen over de *band met ouders*, twee stellingen over *sociale controle*, en een stelling meer specifiek over *autoritaire opvoedstijl* gaat.¹⁶ Deze stellingen zijn weergegeven in tabel 4.1. Hierin is ook te zien dat een beperkt aandeel jongeren deze vragen beantwoordde met 'weet ik niet'. Opvoedstijl en communicatie met ouders is dus gemeten met meerdere vragen, hierdoor is een betrouwbaarheidsanalyse mogelijk. De zes stellingen vormen een betrouwbare schaal ($\alpha = .800$). Factoranalyse met Varimax-rotatie laat verder zien dat de zes items één component vormen, met een verklaarde variantie van 52%.

Tabel 4.1 Stellingen opvoedstijl en communicatie met ouders, met percentage jongeren dat hierop 'weet ik niet' antwoordde.

	% Weet ik niet
Band met ouders.	
Ik praat met mijn ouders over wat mij bezighoudt.	2
Als ik een probleem heb, dan kan ik bij mijn ouders terecht.	1
Als ik een probleem heb, dan kan ik bij een ander familielid (bijvoorbeeld broer, zus, opa, oma, oom, tante, neef, nicht) terecht.	3
Sociale controle.	
Mijn ouders weten wat ik doe als ik niet thuis ben.	4
Mijn ouders weten wat voor websites, platforms (zoals Snapchat, Facebook, Instagram), chatrooms en forums ik op internet bezoek.	5
Autoritaire opvoedstijl.	
Mijn ouders leggen mij uit, waarom ik soms iets niet mag.	2

Op basis van de betrouwbaarheidsanalyse concluderen we dat de vragen rond opvoedstijl en communicatie met ouder(s) eenzelfde construct meten. We verwachtten geen verbanden tussen de beantwoording van dit construct met een ander construct in de vragenlijst. Hiernaast zijn er geen open vragen naar dit thema gesteld. Op basis hiervan kunnen we dan ook weinig zeggen over de validiteit van de vragen. Wel is te zeggen dat slechts een klein aandeel jongeren deze vragen beantwoordde met 'weet ik niet'. En dat er tijdens afname van de vragenlijst geen vragen werden gesteld die erop duiden dat vragen niet goed werden begrepen door jongeren. Er is dan ook geen aanleiding om deze vragen in het kwantitatieve onderzoeksinstrument te wijzigen.

4.1.4 WEINIG DIVERSITEIT NETWERK

Wanneer iemand hoort bij verschillende groepen, komt iemand met verschillende mensen en verschillende meningen in aanraking, waardoor zwart-wit denken moeilijker wordt. Diversiteit in groepslidmaatschap kan dus bijdragen aan weerbaarheid tegen extreme boodschappen (Mann e.a. 2015). Als we deze redenering omdraaien, dan kan een weinig divers netwerk een mogelijke voedingsbodem zijn voor radicalisering. Jongeren die met weinig verschillende meningen en ideeën in aanraking komen, zijn mogelijk ontvankelijker voor boodschappen van extreme groepen. De vragenlijst bevatte daarom verschillende vragen rond de diversiteit van het netwerk van jongeren.¹⁷

16 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of de optie 'weet ik niet'.

17 Deze vragen zijn overgenomen van Mann e.a. (2015) en zijn recent toegevoegd aan de vragenlijst. In onze eerdere publicaties over dit instrument is dit construct dan ook niet eerder benoemd.

Jongeren is ten eerste gevraagd: 'Bij welke clubs/groepen/organisaties/vereniging hoor je?'.¹⁸ Hierop gaf 31% van de jongeren aan niet bij een club, groep of organisatie te horen. Nog eens 56% van de jongeren, de meeste jongeren die wél bij een club, groep of organisatie horen, selecteerden maar één club. Vervolgens werd voor de gegeven antwoorden gevraagd: 'Hoe verbonden voel jij je met deze club/groep/organisatie?'.¹⁹ Enkele jongeren vroegen tijdens de afname van de vragenlijst wat een vakbond is. De meeste antwoorden die jongeren gaven bij 'anders, namelijk...' sluiten goed aan op de vraagstelling. Zo geven jongeren specifieke sporten aan (*'fitness'*, *'dansschool'*), muziekverenigingen (*'orkest'*, *'drumband'*) of andere specifieke groepen (*'gameclub'*, *'toneelvereniging'*, *'larp'*). Enkele jongeren geven antwoorden die minder goed aansluiten, zoals *'fysiotherapie'*, *'met vrienden'*, *'vrachtwagenchauffeur'* of *'vrijmetselelij'*, en een jongere geeft aan niet goed te weten *'of ik ergens bij hoor'*. Kortom, de vraagstelling lijkt door het gros van de jongeren goed begrepen.

Ten tweede kregen jongeren twee stellingen voorgelegd over hun vrienden.²⁰ De eerste stelling is 'mijn vrienden zijn heel verschillend', hierbij koos een klein aandeel van de jongeren (3%) voor de optie 'weet ik niet'. Bij de tweede stelling, 'mijn vrienden denken allemaal hetzelfde als ik' koos ook maar een beperkt aandeel (7%) voor 'weet ik niet'. Zoals valt te verwachten, is er een verband tussen deze twee vragen. Naarmate jongeren meer aangeven dat hun vrienden heel verschillend denken, geven zij juist minder vaak aan dat hun vrienden hetzelfde denken als zichzelf.²¹

Veel jongeren geven dus aan helemaal geen lid te zijn van een club of groep, en bovendien geven maar zeer weinig jongeren aan lid van meerdere groepen te zijn. Er is hiernaast geen verband tussen het aantal clubs, groepen, verenigingen waartoe jongeren behoren en de vragen over de diversiteit van de vrienden van de jongeren. Dit zouden we wel verwachten, als beide vragen het construct 'diversiteit van het netwerk' zouden meten. We concluderen daarom dat de vraag naar lidmaatschap onvoldoende

informatie levert over het construct 'weinig diversiteit netwerk' en zullen deze vraagstelling voortaan niet meer in de vragenlijst meenemen.

4.1.5 SOCIALE COHESIE – OVERBRUGGEND CONTACT

Het waarborgen van sociale cohesie is een belangrijk thema in lokaal beleid. Het wordt van belang geacht dat burgers zich in hun buurt thuis voelen en elkaar kennen, al hoeft er geen intensief contact te zijn. Als bewoners met elkaar vertrouwd zijn en als er sprake is van 'publieke familiariteit' (Blokland, 2009), dan is de kans groter dat informele sociale controle wordt uitgeoefend. Tevens bieden contacten in de wijk de mogelijkheid onderlinge angst tegen te gaan. Sociale cohesie in een buurt kan er ook toe leiden dat jongeren zich meer thuis voelen in de Nederlandse samenleving. Een gebrekkige sociale cohesie kan het omgekeerde effect hebben. Zeker als er weinig sprake is van 'overbruggend' contact, contact tussen verschillende bevolkingsgroepen. Dit zien we daarom als een factor die mogelijk bijdraagt aan een voedingsbodem voor radicalisering.

Jongeren zijn een of meerdere stellingen voorgelegd over de *omgang tussen buurtbewoners*.²² Deze vragen werden overgeslagen door jongeren die alleen in Zwolle naar school gaan. Welke stellingen jongeren kregen, was afhankelijk van hun antwoord op de eerder gestelde vraag naar culturele achtergrond.²³ Jongeren die hier alleen 'Nederlands', 'anders, namelijk', of twee of meer bevolkingsgroepen aankruisten, kregen de volgende stelling over overbruggend sociaal contact voorgelegd: 'Er is in Zwolle veel contact tussen bewoners met een Nederlandse achtergrond en bewoners met een andere achtergrond'. Een relatief hoog aandeel jongeren (19%) beantwoordde deze stelling met 'weet ik niet'.²⁴ Het blijkt voor jongeren moeilijk een antwoord te geven over hoe deze omgang tussen buurtbewoners verloopt. We gaan na in hoeverre er een relatie is tussen het overbruggende contact in de buurt en het zich thuis voelen in Nederland. Zoals verwacht, is er tussen beide een relatie. Jongeren die vaker aangeven dat er in Zwolle veel is contact tussen bewoners met een Nederlandse achtergrond en bewoners met een andere achtergrond, voelen

18 Keuze uit de volgende antwoordopties, waarbij meerdere antwoorden mogelijk waren: 'sportclub', 'hobbyclub', 'culturele club', 'vakbond- of werkorganisatie', 'moskee, kerk, synagoge, etc.', 'politieke organisatie', 'milieu- of dierenbeschermingsgroep', 'goede doelen organisatie', 'andere clubs/groepen/organisaties, namelijk...', 'ik hoor niet bij een club/groep/organisatie'. Als jongeren deze laatste antwoordoptie kozen, konden zij geen andere antwoorden aanvinken. Deze optie ontbrak tijdens de eerste afnamedag en is hierna dus toegevoegd aan de vragenlijst.

19 Waarbij jongeren konden kiezen uit een van de antwoordopties: 'zeer zwak mee verbonden', 'zwak mee verbonden', 'een beetje mee verbonden', 'sterk mee verbonden', 'zeer sterk mee verbonden'.

20 Waarbij zij konden kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of 'weet ik niet'.

21 $r = -.291, p < .001$.

22 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of de optie 'weet ik niet'. Tijdens de eerste afname van de vragenlijst bleek dat het voor jongeren die alleen in Zwolle naar school gaan, moeilijk was om de vragen over omgang van buurtbewoners te beantwoorden. Er is daarom voor gekozen deze vragen over te laten slaan door jongeren die alleen in Zwolle naar school gaan.

23 'Wat is jouw culturele achtergrond? Daarmee bedoelen we, bij welke bevolkingsgroep of bevolkingsgroepen vind je jezelf horen? Je mag meerdere antwoorden geven!' met de antwoordopties 'Antilliaans', 'Marokkaans', 'Nederlands', 'Somalisch', 'Surinaams', 'Turks', 'Anders, namelijk...'.

24 $N = 277$.

zich vaker thuis in Nederland. Dit biedt een indicatie dat de vraag begrepen is, zoals hij bedoeld was (valide is).

Jongeren die (ook) een niet autochtoon Nederlandse culturele achtergrond hebben²⁵, kregen drie stellingen over zowel overbruggend contact als verbindend sociaal contact voorgelegd. In de volgende stellingen: 'Bewoners met een ... achtergrond in Zwolle hebben veel contact met elkaar', 'Bewoners met een ... achtergrond bieden elkaar in Zwolle veel steun' en 'Er is in Zwolle veel contact tussen bewoners met een ... achtergrond en bewoners met een Nederlandse achtergrond' staat op de stippe lijn dan de door hen gekozen 'andere achtergrond'.²⁶ Deze vragen zijn door een te beperkt aantal respondenten beantwoord (N=1-20), daarom zijn geen verdere analyses hierover mogelijk.

4.1.6 CONCLUSIE GERICHT OP VERBETERINGEN AAN SOCIALE DIMENSIE

Verreweg de meeste vragen van de sociale dimensie blijven in ongewijzigde vorm in het instrument. Van deze vragen is uit deze evaluatie niet gebleken dat er sprake is van onvoldoende validiteit of betrouwbaarheid. Op basis van onze analyses geven drie vragen in de sociale dimensie wel aanleiding tot aanpassing in het kwantitatieve onderzoeksinstrument.

Ten eerste de vraag naar het zich thuis voelen in Nederland. Deze vraag wordt door enkele jongeren te breed geïnterpreteerd. Het is mogelijk dit risico te verkleinen door een korte zin als toelichting toe te voegen aan deze vraag.

Ten tweede de vraag over ervaren achterstelling. Uit de vragen van jongeren tijdens de afname van de vragenlijst bleek dat de term 'achterstelling' niet bij iedereen bekend is en ook de inconsistente en open antwoorden laten zien dat de vraag soms niet helemaal goed begrepen is. Hoewel de beantwoording van de vraag wel naar verwachting samenhangt met enkele gerelateerde constructen – wat er op duidt dat het gros van de leerlingen de vraag wel goed begrepen heeft – kiezen we er toch voor de vraag weer aan te passen naar de oorspronkelijke vraag, waarin de beter bij jongere bekende term 'discriminatie' wordt gebruikt. We nemen aan dat de validiteit hierdoor toeneemt.

Ten derde benoemen we de vraag over lidmaatschap aan clubs, bedoeld om inzicht te bieden in de diversiteit van het netwerk van de jongere. Gezien het hoge aandeel jongeren dat zegt van geen of slechts één club of groep lid te zijn, en het ontbreken van

een verband met de vragen over de diversiteit van de vrienden van de jongere, lijkt deze vraag niet het gewenste inzicht te geven in de diversiteit van het netwerk van jongeren. De vragen naar het lidmaatschap van clubs zullen dus voortaan niet meer meegenomen worden in de vragenlijst.

4.2 Religieuze dimensie

De tweede dimensie van het onderzoeksinstrument is de religieuze dimensie. Deze bestaat uit twee constructen: behoefte aan zingeving en religieuze weerbaarheid.

4.2.1 BEHOEFTE AAN ZINGEVING

Jongeren die op zoek zijn naar houvast en zingeving in hun leven, die bijvoorbeeld te maken hebben met een crisis op persoonlijk vlak, zijn gevoeliger voor radicale groepen, omdat deze vaak een duidelijke ideologie hebben die kan voorzien in de behoefte aan zingeving (Feddes e.a., 2015). Vooral wanneer jongeren wel een duidelijk doel *willen* hebben in hun leven, maar dit niet hebben, maakt dit hen vatbaar.

Om de behoefte aan zingeving te bepalen is jongeren twee stellingen voorgelegd: 'Ik wil een duidelijk doel in mijn leven' en 'Ik weet niet zo goed wat ik met mijn leven wil doen'.²⁷ Bij beide stellingen antwoordde een klein aandeel jongeren (3%) met 'weet ik niet'.

Er is een negatief verband tussen deze twee vragen.²⁸ Naarmate jongeren vaker aangeven een duidelijk doel in hun leven te willen, weten zij naar eigen zeggen minder vaak niet goed wat ze met hun leven willen doen.

Het is goed mogelijk dat er voor gelovige jongeren een verband is tussen 'niet weten wat ik met mijn leven moet doen' en 'vragen hebben over het geloof'. Analyse laat zien dat dit verband er inderdaad is.²⁹ Gelovige jongeren die vaker niet weten wat ze met hun leven moeten doen, hebben vaker vragen over het geloof. Dit biedt een indicatie dat het een valide vraag betreft.

Hoewel er geen betrouwbaarheidsanalyse mogelijk zijn (beide vragen behoren niet tot één construct), gaf de hiervoor beschreven analyse een indicatie van validiteit van één van de vragen. Het aandeel jongeren dat deze vragen met 'weet ik niet' beant-

25 Die één niet-Nederlandse of 'Nederlands' in combinatie met één andere groep antwoordden.

26 $r = .213, p = .001$.

27 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of de optie 'weet ik niet'.

28 $r = -.256, p < .001$.

29 $r = -.189, p < .05$.

woordde is verder klein en er zijn vrijwel geen opmerkingen of vragen over deze vragen gesteld tijdens de afname van de vragenlijst. Wij concluderen hieruit dat er geen aanleiding is om deze vragen in het kwantitatieve instrument aan te passen.

4.2.2 RELIGIEUZE WEERBAARHEID

Gebrekkige religieuze weerbaarheid vormt een mogelijke voedingsbodem voor radicalisering van (islamitische) jongeren (Broekhuizen e.a., 2016). Als jongeren weinig kennis hebben over hun geloof, vragen hebben over het geloof, en met deze vragen moeilijk terecht kunnen bij mensen in hun omgeving, kunnen zij vatbaar zijn voor de propaganda van radicale groepen. Radicale groepen kunnen bovendien aansluiten op de behoefte aan kennis over het geloof bij jongeren. Hoewel er ook imams en ouders met meer radicale denkbeelden zijn, lijkt de mogelijkheid met radicale ideeën in aanraking te komen het grootst als jongeren voor informatie op het internet gaan zoeken.

Religieuze achtergrond

Om inzicht te krijgen in de religieuze weerbaarheid van jongeren zijn eerst vragen gesteld over de *religieuze achtergrond*. Jongeren is gevraagd: 'Voel je je verbonden met een godsdienst, religieuze of levensbeschouwelijke stroming (zoals de islam, het christendom of hindoeïsme)?'.³⁰ Verdere vragen binnen deze dimensie zijn alleen aan gelovige jongeren gesteld (N=129). Zij kregen vervolgens de vraag: 'Met welke godsdienst, religieuze of levensbeschouwelijke stroming(en) voel je je verbonden?'.³¹ Een klein aandeel jongeren (2%) gebruikte de antwoordoptie 'anders, namelijk'. Hun antwoorden betroffen voornamelijk specificaties van één van de godsdiensten, bijvoorbeeld 'katholiek', 'protestant' of 'aleviet'. Gezien het kleine aandeel jongeren dat voor de optie 'anders, namelijk' koos, lijkt het niet noodzakelijk om antwoordopties toe te voegen aan de vraag.

Vervolgens werd gelovige jongeren gevraagd naar de frequentie van hun bezoek aan de kerk/moskee/andere religieuze bijeenkomsten, waar zij religieuze bijeenkomsten bezoeken, en naar de frequentie van hun bidden. Ook werd gelovige jongeren

gevraagd: 'Hoe belangrijk is je geloof voor jou?'.³² Uit geen van de open antwoorden bleek dat de vraag niet goed was begrepen. Wel bleek uit de open antwoorden over bezoek van religieuze bijeenkomsten dat veel jongeren niet weten hoe hun kerk/moskee heet.

Behoeftes aan kennis over geloof

Daarnaast werd aan gelovige jongeren een vraag gesteld: 'Heb jij zelf wel eens vragen over je geloof (bijvoorbeeld over hoe je een goede moslim of christen kan zijn of wat het geloof betekent)?'.³³ Jongeren die hierop ja antwoordden werd vervolgens een open vraag gesteld: 'Wat voor vragen heb jij dan?'. De antwoorden die jongeren hier gaven, sloten goed aan op de vraag en deze vraag lijkt dus goed begrepen te zijn. Wel gaven enkele jongeren aan dit niet te weten, of dat dit 'privé' is.

Beschikbaarheid kennis (bijv. ouders, moskee, vrienden), zoeken op internet

Jongeren die eerder aangaven wel eens vragen te hebben over het geloof kregen de vraag: 'Als jij vragen hebt over je geloof, waar of bij wie zoek je dan naar antwoorden?'. Jongeren die eerder aangaven geen vragen te hebben over het geloof, kregen de vraag: 'Als jij wel vragen zou hebben over je geloof, waar of bij wie zou je dan naar antwoorden zoeken?'.³⁴ Jongeren die meer dan twee antwoorden gaven, kregen vervolgens de vraag: 'Waar of bij wie zoek je het eerst naar antwoorden?' waarbij zij de eerder aangekruiste antwoordopties te zien kregen en maximaal twee antwoorden konden geven. Uit geen van de open antwoorden bleek dat de vraag niet goed was begrepen.

Er lijkt, in lijn met onze verwachting, een verband te zijn tussen in elk geval een aantal stellingen over contact met ouders en vragen over het geloof stellen aan ouders. Jongeren die op de vraag 'Als jij wel vragen zou hebben over je geloof, waar of bij wie zou je dan naar antwoorden zoeken?' antwoorden 'bij mijn ouders', geven vaker aan met hun ouders te praten over wat hen bezighoudt³⁵ en dat hun ouders uitleggen waarom soms iets niet mag.³⁶ Daarnaast geven jongeren die de vraag 'Als jij vragen hebt over je geloof, waar of bij wie zoek je dan naar antwoorden?' met

30 Antwoordopties 'ja' en 'nee'. Jongeren die 'nee' antwoordden, sloegen de overige vragen over geloof over.

31 Zij konden meerdere antwoorden geven en kiezen uit de volgende 7 opties: 'Boeddhisme', 'Christendom', 'Hindoeïsme', 'Humanisme', 'Islam', 'Jodendom', 'anders, namelijk ...'. Slechts enkele jongeren gaven meer dan één antwoord. Tijdens de eerste afname van instrument stonden er twee antwoordopties voor het christelijk geloof ('katholiek' en 'protestants') bij deze vraag. Niet alle christelijke jongeren kunnen zich in één van deze opties vinden, zo bleek uit reacties tijdens de eerste afname van de vragenlijst en uit enkele antwoorden bij 'anders, namelijk'. Daarom is besloten om deze twee opties te vervangen door alleen de antwoordoptie 'Christendom'.

32 Met keuze uit de antwoordopties 'heel belangrijk', 'redelijk belangrijk', en 'niet zo belangrijk'.

33 Met keuze uit de antwoordopties 'ja, vaak', 'ja, soms' en 'nee, (bijna) nooit'.

34 Bij beide vragen konden jongeren meerdere antwoorden geven, en kiezen uit de volgende antwoordmogelijkheden: 'bij mijn ouders', 'bij andere familieleden', 'bij vrienden', 'bij een dominee, islamgeleerde, imam, priester, voorganger', 'bij een kerk of moskee in Zwolle', 'bij een kerk of moskee buiten Zwolle', 'op een huiskamerbijeenkomst', 'bij lezingen over het geloof', 'bij andere samenkomsten voor of over het geloof', 'op school', 'in de Bijbel/Koran/Thora', 'op het internet', 'anders, namelijk..'

35 $t(70)=-3.377, p=.001$.

36 $t(9)=-2.459, p=.037$.

'bij mijn ouders' beantwoorden, vaker aan dat hun ouders weten wat ze buitenshuis doen.³⁷

Concluderend: de open antwoorden bij de vragen sluiten goed aan op de gestelde vragen en er zijn vrijwel geen opmerkingen of vragen zijn gesteld over deze vragen tijdens afname van de vragenlijst. Daarnaast vinden we een aantal verbanden tussen het stellen van vragen over het geloof aan ouders en contact met ouders. Dit is een indicatie dat deze vragen valide zijn. Er is dus geen aanleiding om wijzigingen door te voeren in dit vragenblok.

4.2.3 CONCLUSIE GERICHT OP VERBETERINGEN AAN RELIGIEUZE DIMENSIE

De vragen in deze dimensie blijven ongewijzigd in het kwantitatieve onderzoeksinstrument, aangezien er geen aanleiding is deze naar aanleiding van een beperkte validiteit en betrouwbaarheid te wijzigen.

4.3 Politieke dimensie

De derde dimensie van het onderzoeksinstrument betreft de politieke dimensie. Wanneer jongeren weinig vertrouwen hebben in instituties, zoals de media, politie en jongerenwerk, en in de politiek dan leidt dit tot meer vatbaarheid voor en daarmee tot minder weerbaarheid tegen extremistische invloeden (Mann, Doosje, Konijn, Nickolson, Moore & Ruigrok, 2015).

Aangaande *de politiek* kan een specifieke voedingsbodemp voor radicalisering vormen dat islamitische jongeren vinden dat het lijden van moslimbroeders in de wereld (bijvoorbeeld in Irak, Afghanistan, Palestina of Syrië) veroorzaakt wordt of in ieder geval niet wordt tegen gegaan door westerse overheden. (Feddes e.a. 2015).

De boosheid van sommige jongeren over het geweld tegen de 'in-groep' wordt aangewakkerd door de volgens hen eenzijdige berichtgeving in *de media*. De jongeren krijgen via sociale media of Arabische zenders als Al Jazeera een ander beeld te zien dan in de Nederlandse media.

Onderzoek laat zien dat Nederlanders met een (niet-westerse) migratieachtergrond minder vertrouwen hebben in *de politiek* (Arends & Schmeets 2015; Schmeets, 2015; van Houwelingen, Huijnk & den Ridder, 2016; Broekhuizen e.a., 2015). Recent onderzoek van Broekhuizen e.a. (2018) toont aan dat vier de op de tien jongeren met een migratieachtergrond vindt dat de

politie slachtoffers met een migratieachtergrond slechter behandelt. Het niet gelijkwaardig behandeld worden door een instituut, zoals de politie kan bijdragen aan de voedingsbodemp voor radicalisering.

De zogenaamde '*geo-politiek*' kan ook van invloed zijn op de vatbaarheid voor radicalisering. De voedingsbodemp voor radicalisering kan toenemen als jongeren het gevoel hebben 'dat er met twee maten gemeten wordt', bijvoorbeeld doordat aanslagen in Europa veel meer aandacht krijgen (bijvoorbeeld met een minuut stilte) dan aanslagen in het Midden-Oosten. Dat moslims ten gevolge van (inter)nationale terroristische acties worden aangesproken op deze acties, dat hen wordt gevraagd hiervan afstand te nemen, kan als stigmatiserend ervaren worden (Broekhuizen e.a. 2015).

In het onderzoeksinstrument zijn de volgende constructen opgenomen om zicht te creëren op de politieke dimensie:

- opvatting over de media,
- vertrouwen in de Nederlandse politiek,
- vertrouwen in en relatie met de politie,
- relatie met jongerenwerk en
- invloed gebeurtenissen in de wereld op gevoel van achterstelling gemeenschap.

Hieronder bespreken we per construct hoe dit is geoperationaliseerd in de vragenlijst, en de bevindingen vanuit de analyses rond betrouwbaarheid en validiteit, voor zover deze mogelijk waren bij deze vragen. Het is aannemelijk dat de constructen over media, politiek, en relatie met professionals met elkaar samenhangen. Omdat alle drie deze constructen te maken hebben met opvattingen over instituties in de samenleving, over 'de gevestigde orde'. In onderstaande bespreken we deze constructen dan ook gezamenlijk, en bekijken we of we deze relaties inderdaad vinden, omdat dit ons iets vertelt over de validiteit van de vragen.

4.3.1 INSTITUTIONEEL VERTROUWEN

Opvattingen over media

Als inleidende vraag over media kregen jongeren eerst een aantal vragen over hun *mediagebruik*. We vroegen of jongeren gebeurtenissen in de wereld volgen, en vervolgens aan jongeren die hierop bevestigend antwoordden: 'Op welke manier kom jij

37 $t(51)=-2.203, p=.032$.

aan informatie over wat er in de wereld aan de hand is?'.³⁸ We zien geen opvallend antwoordpatroon op deze vraag. Wel valt op dat bij 'anders, namelijk', redelijk vaak het antwoord 'YouTube', 'Instagram' of 'social media' is gegeven. Dit zal als nieuwe antwoordcategorie aan het instrument worden toegevoegd.

Vervolgens werd jongeren gevraagd naar de *ervaren eerlijkheid van media*. De eerste vraag luidt: 'Vind je dat Nederlandse media (televisie, krant, radio, websites) een eerlijk beeld geven van wat er in Nederland en in de rest van de wereld aan de hand is?'.³⁹ Hierop antwoorde (12%) het niet te weten. Jongeren die ontkenkend antwoordden (28% van de jongeren in dit onderzoek), kregen vervolgens de open vraag: 'Kan je uitleggen waarom je vindt dat de Nederlandse media geen eerlijk beeld geven van wat er in de wereld aan de hand is?'

We voeren een analyse van de open antwoorden uit om te achterhalen hoe de jongeren de vraag naar de eerlijkheid van de media hebben geïnterpreteerd. Uit deze antwoorden komt naar voren dat het grootste gedeelte van de leerlingen die een toelichting gaven, vonden dat de media een onjuist beeld van de werkelijkheid schetst, bijvoorbeeld 'De media verdraait soms dingen'. Andere leerlingen gaven aan dat de media vaak alleen gericht is op negativiteit, zoals 'Omdat ze meestal alleen laten zien wat er mis gaat terwijl er ook een heleboel goed gaat maar dat komt niet vaak in het nieuws'. Tot slot zijn er leerlingen die vinden dat de media niet een volledig beeld geeft van wat er aan de hand is, bijvoorbeeld 'Er gebeuren dingen in de wereld waar ze het soms niet over hebben'.

De open antwoorden laten zien dat de vraag goed begrepen is, de vraag is valide en kan in ongewijzigde vorm in het onderzoeksinstrument gehandhaafd worden.

Jongeren werden ook twee stellingen voorgelegd die gaan over het *negatief spreken van de media over mensen uit andere culturen*: 'In de Nederlandse media (televisie, radio, kranten) wordt vaak negatief gesproken over mensen met een andere culturele achtergrond' en 'in de Nederlandse media (televisie,

radio, kranten) wordt vaak negatief gesproken over moslims'.⁴⁰ Van de jongeren geven 14% en 16% aan dit niet te weten. Deze twee stellingen vormen samen een betrouwbare schaal ($\alpha = .815$).

Het is aannemelijk dat een negatief beeld over de eerlijkheid van de media en het vinden dat media negatief zijn over moslims en andere culturen samenhangt met het gebruik van buitenlandse media om het nieuws te volgen. We vermoeden hierbij een wederzijdse afhankelijkheid. Een negatief beeld over Nederlandse media kan leiden tot gebruik van buitenlandse media. Het gebruik van buitenlandse media kan van invloed zijn op de waardering van de eerlijkheid van de Nederlandse mening. Mocht dit verband in onze data aangetoond kunnen worden, dan is dat een indicatie van een valide meting: we meten hetgeen we willen meten. Jongeren die aangeven gebruik te maken van Turkse, Marokkaanse of andere Arabische tv, vinden inderdaad minder vaak dat de Nederlandse media een eerlijk beeld geven en vaker dat hierin negatief gesproken wordt over mensen met een andere culturele achtergrond of moslims.⁴¹ En jongeren die zeggen gebruik te maken van buitenlandse nieuws(web) sites vinden minder vaak dat de Nederlandse media een eerlijk beeld geven⁴², evenals jongeren die géén gebruik maken van Nederlandse televisie.⁴³

Op basis van de open antwoordenanalyse, het acceptabele aandeel 'weet niets', de goede uitkomst op de betrouwbaarheidsstoets en de gevonden (en verwachte)relatie tussen constructen, concluderen wij dat de vragen naar de media valide en betrouwbaar zijn. Uitgezonderd het toevoegen van een antwoordcategorie bij de eerste vraag van dit blok, zullen er dan ook geen wijzigingen aan dit vragenblok worden doorgevoerd.

Vertrouwen in Nederlandse politiek

Als inleidende vragen op het thema 'Nederlandse politiek' is jongeren een aantal vragen voorgelegd rond hun *politieke betrokkenheid*. Jongeren is gevraagd: 'Ben jij geïnteresseerd in de Nederlandse politiek?'⁴⁴ en: 'Ben je van plan te gaan stemmen bij (landelijke) verkiezingen wanneer je 18 jaar bent?'.⁴⁵ Jongeren die

38 Jongeren konden meerdere antwoorden geven, en kiezen uit de volgende antwoordmogelijkheden: 'Via Nederlandse televisie', 'Via CNN of andere westerse tv stations', 'Via Turkse tv, Marokkaanse tv of andere Arabische tv (zoals Al Jazeera en Al Arabiya)', 'Via vrienden/familie/kennissen in Nederland', 'Via vrienden/familie/kennissen in het buitenland', 'Via Facebook', 'Via discussieforums op internet', 'Via Twitter', 'Via Nederlandse nieuws(web) sites', 'Via buitenlandse nieuws(web)sites', 'Via Nederlandse kranten', 'Via buitenlandse kranten' en 'Anders, namelijk...'

39 Waarbij jongeren konden kiezen uit de antwoordopties: 'ja, zeker', 'ja, een beetje', 'nee, niet echt', 'nee, helemaal niet', en 'weet ik niet'.

40 De vraagstelling hierbij luidde: 'In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende uitspraken? Met een andere culturele achtergrond bedoelen we bijvoorbeeld Nederlanders met een Antilliaanse, Marokkaanse, Surinaamse of Turkse achtergrond.' Jongeren konden kiezen uit de antwoordmogelijkheden 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', en 'weet ik niet'.

41 $t(340) = -3.961, p < .001$; $t(345) = -2.278, p = .023$.

42 $t(340) = -2.717, p = .007$.

43 $t(55) = 2.456, p = .017$.

44 Antwoordmogelijkheden 'ja, heel erg', 'ja, een beetje', 'nee, niet echt' en 'nee, helemaal niet'.

45 Antwoordmogelijkheden 'zeker wel', 'waarschijnlijk wel', 'waarschijnlijk niet' en 'zeker niet'.

op de tweede vraag ontkennend antwoordden, werd gevraagd 'waarom niet?'.⁴⁶

Naarmate jongeren meer geïnteresseerd zijn in de politiek, zijn zij ook vaker van plan om te gaan stemmen.⁴⁶ Dit is naar verwachting, en deze bevinding geeft dan ook een indicatie dat deze vragen betrouwbaar en valide zijn (consistent beantwoord en meten wat ze beogen te meten). Dit wordt bevestigd door de open antwoorden die eveneens zoals verwacht met name laten zien dat jongeren niet gaan stemmen omdat dit hen niet bezig houdt, ze het niet interessant vinden of te weinig kennis hebben.

Jongeren zijn ook drie stellingen voorgelegd rond *politiek vertrouwen*.⁴⁷ Deze zijn weergegeven in tabel 4.2. De drie items over politiek vertrouwen vormen een betrouwbare schaal ($\alpha=.792$). Wel beantwoordt een hoog aandeel jongeren deze stellingen met 'weet ik niet', zoals is te zien in tabel 4.2. Dit komt overeen met het beeld dat een redelijk deel van de jongeren weinig kennis en interesse in de politiek heeft, zoals net beschreven naar aanleiding van de open antwoorden op de vraag over stemgedrag. Verschillende jongeren geven ook in de nagesprekjes aan dat ze deze vragen moeilijk te beantwoorden vonden vanwege omdat ze er weinig van weten en weinig interesse in hebben. Het hoge aandeel 'weet niet' zien we dus ook niet als indicatie dat de vraag niet begrepen is, maar als resultaat van een gebrek aan kennis, interesse en daarmee een mening over het politiek vertrouwen.

Tabel 4.2 Stellingen over politiek vertrouwen, met percentage jongeren dat hierop 'weet ik niet' antwoordde.

Politiek vertrouwen	% Weet ik niet
De personen die in Nederland de beslissingen nemen, luisteren naar jongeren zoals ik	23
Ik heb vertrouwen in personen die in Nederland de beslissingen nemen	11
Ik heb het gevoel dat politici er ook voor mij zijn	20

De volgende vraag is aangaande politiek vertrouwen ook aan jongeren voorgelegd: 'Ik voel me wel eens persoonlijk aangevallen door Nederlandse politici'. 14% antwoordde met 'weet ik niet' op deze vraag. Naarmate jongeren meer geïnteresseerd zijn in de politiek, hebben zij ook meer vertrouwen in de politiek en meer het gevoel dat politici er voor hen zijn. En naarmate jongeren meer vertrouwen hebben in de politiek, meer het gevoel hebben dat politici er voor hen zijn, meer het gevoel hebben

46 $r = .474, p < .001$.

47 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of de optie 'weet ik niet'.

dat de politiek luistert, en zich minder aangevallen voelen door politici, zijn zij meer van plan om te gaan stemmen. In tabel 4.3 zijn deze verbanden weergegeven.

Tabel 4.3 Relatie stellingen over vertrouwen in de politiek.

	Interesse in politiek	Van plan zijn te gaan stemmen
Politici luisteren	0	++
Vertrouwen in politici	+	+++
Politici zijn er voor mij	++	++
Persoonlijk aangevallen door politici	0	+

+++ $p < .001$; ++ $.001 < p < .01$; + $.01 < p < .05$; 0 = ns.

We vinden voor de vragen over politiek vertrouwen voldoende onderlinge verbanden die we zouden verwachten. Dit is een indicatie dat de vragen valide zijn. Wel antwoorden relatief veel jongeren met 'weet ik niet' op deze vragen. Zoals eerder gezegd nemen wij aan dat dit niet met de begrijpelijkheid van de vragen te maken heeft, maar dat ze weinig kennis over en in interesse in de politiek hebben. Dit kwam ook uit de nagesprekken met leerlingen naar voren.

Relatie tussen jongeren en professionals in de buurt

Een volgend construct van de politieke dimensie betreft een vragenblok over de relatie tussen jongeren en professionals in de buurt: jongerenwerk en de politie.⁴⁸

Allereerst gingen we na in hoeverre de jongere met de politie in Zwolle *in aanraking komt*: 'Hoe vaak komt het voor dat de politie in Zwolle jou aanspreekt voor de volgende redenen?' met de volgende subvragen: 'voor een praatje', 'omdat je iets deed dat niet mag', 'met de vraag om je legitimatie te laten zien (paspoort, ID-bewijs, rijbewijs)', 'voor informatie over een zaak die de politie in onderzoek heeft' en 'omdat de politie vindt dat jij met je vrienden en/of vriendinnen overlast geeft'.⁴⁹

Jongeren beantwoordden vervolgens twee vragen over de *omgang van professionals met jongeren* in Zwolle: 'De politie in Zwolle gaat goed om met jongeren op straat' en 'Jongerenwerkers

48 Deze vragen werden uiteindelijk overgeslagen door jongeren die alleen in Zwolle naar school gaan. Dit was bij de eerste afname nog niet het geval. Tijdens deze afname kwamen hier enkele vragen over van jongeren die alleen in Zwolle naar school gaan, zij gaven aan dat deze vragen moeilijk voor hen te beantwoorden waren. Naar aanleiding hiervan is besloten de vragen voortaan door deze groep jongeren over te laten slaan.

49 De antwoordmogelijkheden voor deze vragen waren 'nooit', 'soms' en 'vaak'. Hierna kregen jongeren nog de vraag 'Zijn er nog andere redenen dat de politie in Zwolle jou aanspreekt?', met als antwoordmogelijkheden 'ja, namelijk...' en 'nee'.

in Zwolle gaan goed om met jongeren op straat'.⁵⁰ Respectievelijk 33% en 45% van de jongeren antwoordde met 'weet ik niet'. Dit zijn opvallend hoge percentages. Dit komt waarschijnlijk doordat jongeren zelf geen ervaring hebben met deze professionals. Uit een verdiepende analyse blijkt inderdaad dat van de jongeren die zelf geen contact met de politie hebben 53% niet weet hoe de politie in Zwolle met jongeren omgaat, terwijl dit van de jongeren die wel eens contact met de politie hebben 'maar' 17% is. Ook uit de nagesprekjes blijkt dat jongeren die niet in aanraking met de politie komen het lastig vinden deze vragen te beantwoorden.

Het nog hogere aandeel jongeren dat 'weet niet' beantwoordt bij de vraag over jongerenwerk wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat jongeren minder met jongerenwerk dan politie te maken hebben en doordat ze (hierdoor) geregeld niet goed blijken te weten wat jongerenwerk is. Enkele jongeren vroegen tijdens de afname van de vragenlijst wat jongerenwerk is. En in een recent afgerond onderzoek (van Kapel e.a., 2018) bleek uit interviews met jongeren dat het instituut jongerenwerk bij veel jongeren niet bekend is. Voor de verbetering van het onderzoeksinstrument is het raadzaam nader toe te lichten wat jongerenwerk inhoudt. Ook dan is het echter nog wel mogelijk dat een groot deel, vergelijkbaar met de politie, (vanwege geen ervaringen) niet weet hoe de relatie met jongeren is. De vraag die opkomt, is in hoeverre dit een probleem vormt. We zijn immers namelijk met name 'op zoek' naar jongeren die een uitgesproken negatieve mening hebben over deze relatie (hetgeen hen meer vatbaar kan maken), ofwel een uitgesproken positieve mening hebben (hetgeen hen meer weerbaar kan maken). Vooralsnog zien wij dan ook geen reden deze vragen aan te passen (uitgezonderd het toevoegen van een nadere toelichting op jongerenwerk).

Procedurele rechtvaardigheid

Jongeren beantwoordden binnen de politieke dimensie ook drie vragen over de *procedurele rechtvaardigheid* van de politie.⁵¹ Het aandeel jongeren dat geen antwoord op deze vragen wist, staat weergegeven in tabel 4.4.⁵² Het aandeel jongeren dat geen antwoord op deze vragen weet is vergelijkbaar met de hierboven beschreven vraag naar de politie. Het niet weten hangt ook hier sterk samen met het wel of niet contact hebben met de politie. Een betrouwbaarheidsanalyse laat tot slot zien dat de vragen

over procedurele rechtvaardigheid een betrouwbare schaal vormen, ze meten hetzelfde construct ($\alpha = .783$).⁵³

Tabel 4.4 Stellingen over ervaren procedurele rechtvaardigheid van de politie, met percentage jongeren dat hierop 'weet ik niet' antwoordde.

Procedurele rechtvaardigheid politie	% weet ik niet
Denk je dat de politie in Zwolle in het algemeen respectvol met jongeren omgaat?	23
Hoe vaak maakt de politie in Zwolle volgens jou eerlijke beslissingen als het om jongeren gaat?	30
Hoe vaak legt de politie in Zwolle volgens jou hun beslissing en acties uit aan jongeren?	32

Naarmate jongeren meer procedurele rechtvaardigheid van de politie ervaren, vinden zij vaker dat de politie in Zwolle goed omgaat met jongeren op straat.⁵⁴ Dit is naar verwachting en geeft daarmee een indicatie dat de vragen valide zijn, gemeten hebben wat ze beogen te meten.

Onderlinge samenhang institutioneel vertrouwen en samenhang met ervaren achterstelling

Zoals gezegd is het aannemelijk dat er verbanden zijn tussen de opvattingen over de media, vertrouwen in de politiek, en opvattingen over de politie, omdat deze drie constructen allemaal te maken hebben met opvattingen over instituties in de samenleving, over 'de gevestigde orde'. Tabel 4.5 laat zien dat alle verwachte relaties, uitgezonderd tussen politiek vertrouwen en persoonlijk aangevallen voelen door politici, inderdaad door middel van onze analyses gevonden zijn.

50 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', of de optie 'weet ik niet'.

51 Dit construct is overgenomen van de ISDR-3 een grootschalig internationaal onderzoek onder scholieren. Wel zijn de stellingen lokaal gespecificeerd door 'in Zwolle' toe te voegen.

52 Met de antwoordmogelijkheden '(bijna) nooit', 'soms', 'vaak', '(bijna) altijd' en 'weet ik niet'.

53 Dit is vergelijkbaar met de α van .77 die uit de ISDR-3 naar voren kwam (Broekhuizen e.a. 2017b).

54 $r = .634, p < .001 + 7$.

Tabel 4.5 Relatie stellingen over vertrouwen in verschillende instituties.

	Eerlijk beeld media	Politiek vertrouwen	Persoonlijk aangevallen door politici
Politiek vertrouwen.	+++	X	
Persoonlijk aangevallen door politici.	+++	0	X
Procedurele rechtvaardigheid politie.	+++	+++	+++

+++ $p < .001$; ++ $.001 < p < .01$; + $.01 < p < .05$; 0 = ns.

Bovendien komt onze verwachting uit dat deze constructen verband houden met ervaren achterstelling (onderdeel van de sociale dimensie). Wanneer jongeren beperkt vertrouwen hebben in 'de gevestigde orde', het gevoel hebben dat deze er niet voor hen is, voelen zij zich ook eerder (persoonlijk) achtergesteld. Jongeren voelen zich vaker achtergesteld, naarmate jongeren zij minder procedurele rechtvaardigheid van de politie ervaren⁵⁵, minder politiek vertrouwen hebben⁵⁶, minder vinden dat de media een eerlijk beeld geven van wat er in de wereld aan de hand is⁵⁷ en zich vaker persoonlijk aangevallen voelen door politici.⁵⁸

We vinden dus alle verbanden die we verwachtten. Dit is een (sterke) indicatie (bovenop eerder beschreven indicaties per construct) dat de vragen over media, politiek en politie valide zijn: meten wat ze beogen te meten.

4.3.2 INVLOED GEBEURTENISSEN IN DE WERELD

Jongeren kregen drie stellingen om in kaart te brengen in hoeverre gebeurtenissen in de wereld van invloed zijn op gevoelens van achterstelling en stigmatisering van 'de gemeenschap'.⁵⁹ Deze stellingen waren vooral gericht op gevoelens van groepsachterstelling van moslims en zijn weergegeven in tabel 4.6. Relatief veel jongeren beantwoordden deze vragen met 'weet ik niet'.⁶⁰ Jongeren hebben vooral relatief vaak geen mening over de stelling dat Westerse landen voldoende doen om geweld tegen onschuldige burgers in oorlogsgebieden tegen te gaan.

55 $r = .174, p = .002$.

56 $r = .192, p < .001$.

57 $r = .181, p < .001$.

58 $r = .227, p < .001$.

59 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', en 'weet ik niet'. Bij 'Midden-Oosten' was na vragen tijdens de eerste afnamedag de volgende toelichting geplaatst: 'o.a. Egypte, Irak, Iran, Israël, Jordanië, Libanon, Palestina, Saoedi-Arabië, Syrië en Turkije'.

60 Dit blijkt niet te komen doordat deze vragen makkelijker door jongeren met een migratie- of islamitische achtergrond te beantwoorden zijn (wat misschien verwacht kon worden). Jongeren met migratie- of islamitische achtergrond lijken juist wat vaker 'weet niet' beantwoord te hebben.

Tabel 4.6 Stellingen over invloed gebeurtenissen in de wereld, met percentage jongeren dat hierop 'weet ik niet' antwoordde.

Negatieve invloed gebeurtenissen in de wereld	% Weet ik niet
Ik ben boos als er in Nederland wel een minuut stilte wordt gehouden na aanslagen in Europa, maar niet na aanslagen in het Midden-Oosten.	11
Ik vind het niet goed dat mensen met een bepaalde religie of cultuur erop aangesproken worden als iemand met dezelfde religie of cultuur een aanslag pleegt.	17
Westerse landen (Europa, VS) doen voldoende om geweld tegen onschuldige burgers in oorlogsgebieden tegen te gaan.	23

De drie stellingen vormen niet, zoals verwacht, een betrouwbare schaal ($\alpha = .344$), ook niet wanneer we alleen islamitische jongeren meenemen in de analyse. Wel is het zo dat jongeren, naarmate zij het meer eens zijn met de stelling dat het niet goed is als iemand met een bepaalde religie of cultuur wordt aangesproken op een aanslag, ook vaker boos zijn als er wel een minuut stilte voor aanslagen in Europa maar niet voor aanslagen in het Midden-Oosten wordt gehouden.⁶¹

Voor de vraag over 'Westerse landen doen voldoende..' pakt dus anders uit dan verwacht: deze vraag heeft geen verband met de andere twee vragen. Bovendien blijkt deze vraag onverwacht wel een verband te hebben met een vraag over het bewaken van de Nederlandse cultuur (behorend bij 'houding ten opzichte van andere culturen', zie paragraaf 1.4). Naarmate jongeren meer vinden dat Westerse landen voldoende doen om geweld in oorlogsgebieden tegen te gaan, zijn zij ook vaker boos als mensen zeggen dat tradities zoals Zwarte Piet moeten verdwijnen.⁶² Het is waarschijnlijk dat door deze vraag positief te stellen in plaats van negatief⁶³ (voldoende i.p.v. onvoldoende), iets anders is gemeten dan bedoeld, namelijk een sentiment dat het Westen al (meer dan) genoeg doet voor andere landen. Hoewel dit in het kader van het meten van de voedingsbodem voor rechts-extremisme relevant is, was dit niet de bedoeling van de vraag. Indien het instrument bij een toekomstige gemeente specifiek wordt ingezet om de voedingsbodem voor gewelddadig jihadisme te meten, is het daarom raadzaam de stelling toch 'negatief' te formuleren: Westerse landen (Europa, VS) doen ONvoldoende om geweld tegen onschuldige burgers in oorlogsgebieden tegen te gaan.

61 $r = .341, p < .001$.

62 $r = .247, p < .001$.

63 Zoals oorspronkelijk de bedoeling was. Er is uiteindelijk voor een positief ingestoken stelling gekozen om te voorkomen dat jongeren een negatief gevoel aan de invulling van de vragenlijst zouden overhouden.

4.3.3 CONCLUSIE GERICHT OP VERBETERINGEN AAN POLITIEKE DIMENSIE

Op basis van de open antwoordenanalyse, het aandeel 'weet niets', betrouwbaarheidstoetsen en het analyseren van relaties tussen constructen gingen wij na of de door ons ontwikkelde constructen valide en betrouwbaar zijn. Hoewel dit voor het merendeel van de vragen en vragenblokken het geval bleek te zijn, komen er wel een aantal kleinere en grotere aandachts- en verbeterpunten naar voren:

1. Het toevoegen van een antwoordcategorie social media (zoals YouTube en Instagram) als mogelijke bron van nieuwsvergaring.
2. Verduidelijken in de vragenlijst wat 'jongerenwerk' inhoudt.
3. De stelling: Westerse landen (Europa, VS) doen voldoende om geweld tegen onschuldige burgers in oorlogsgebieden tegen te gaan meet niet de ervaring dat het westen niet opkomt voor mensen uit andere culturen (voedingsbodem radicalisering), maar het gevoel dat het westen al wel voldoende doet (voedingsbodem rechts-extremisme). Afhankelijk van het doel van het onderzoek moet deze stelling wel of niet aangepast worden.

4.4 Houding ten opzichte van andere culturen

Het instrument was in de oorsprong alleen gericht op de voedingsbodem van gewelddadig jihadisme. Aan het instrument dat in de gemeente Zwolle is afgenomen zijn een aantal vragen toegevoegd om ook de mogelijke voedingsbodem specifiek voor rechts-radicalisme te meten. Het gaat om de volgende constructen die de houding van jongeren ten opzichte van andere culturen meten:

- gelijkwaardigheid van culturen,
- bewaken van 'de Nederlandse cultuur' en
- waardering verschillende bevolkingsgroepen.

Omdat dit een toevoeging betreft die mogelijk ook voor andere gemeenten relevant is, zullen we dit extra thema ook meenemen in deze evaluatie.

4.4.1 GELIJKWAARDIGHEID CULTUREN

Jongeren werd twee stellingen voorgelegd rond de gelijkwaardigheid van culturen: 'het maakt niet uit wat je cultuur of godsdienst is, iedereen mag in Nederland zeggen wat hij of zij vindt' en 'het maakt niet uit wat je cultuur of godsdienst is, alle jongeren

krijgen in Nederland evenveel kansen'.⁶⁴ Een beperkt aandeel jongeren, respectievelijk 5% en 8%, antwoordde 'weet ik niet'.

De twee stellingen hebben een onderling verband: naarmate jongeren het meer eens zijn met de ene stelling, zijn zij het ook meer eens met de andere stelling.⁶⁵ De twee stellingen vormen een schaal met een redelijke betrouwbaarheid ($\alpha=.662$).

4.4.2 BEWAKEN NEDERLANDSE CULTUUR

Jongeren werd drie stellingen voorgelegd rond sentimenten om de Nederlandse cultuur te behouden/bewaken⁶⁶, zie tabel 4.7. Het aandeel jongeren dat 'weet ik niet' antwoordde is vrij beperkt. Het aandeel ligt wel wat hoger voor de eerste stelling ('mijn cultuur wordt bedreigd..').

Tabel 4.7 Stellingen over bewaken van de Nederlandse cultuur, met percentage jongeren dat hierop 'weet ik niet' antwoordde.

Bewaken Nederlandse cultuur	% Weet ik niet
Mijn cultuur wordt bedreigd door andere culturen in Nederland.	11
Mensen uit andere culturen hoeven zich niet aan te passen aan Nederlandse normen en waarden.	8
Ik word heel boos als mensen zeggen dat Nederlandse tradities, zoals Zwarte Piet, moeten verdwijnen.	6

De drie stellingen vormen niet, zoals wel verwacht, een betrouwbare schaal ($\alpha=.090$). Wel naar verwachting vinden we dat naarmate jongeren meer vinden dat mensen uit andere culturen zich niet hoeven aan te passen, zij minder vaak boos zijn als mensen zeggen dat tradities zoals Zwarte Piet moeten verdwijnen⁶⁷. We vinden echter niet zoals verwacht verbanden tussen de vraag 'mijn cultuur wordt bedreigd..' en de andere twee vragen. Hieruit kunnen we een voorlopige conclusie trekken dat de vraag naar de bedreiging van cultuur waarschijnlijk onvoldoende begrepen is. Deze stelling is ook beduidend abstracter en minder concreet dan de andere twee stellingen. Voor de verbetering van het meetinstrument gaan we aan de slag om dit item minder abstract en meer concreet te maken.

64 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', en 'weet ik niet'.

65 $r=.495, p<.001$.

66 Jongeren konden aangeven in hoeverre zij het eens of oneens zijn met de stellingen door te kiezen uit de antwoordopties 'helemaal oneens', 'oneens', 'niet eens, niet oneens', 'eens' en 'helemaal eens', en 'weet ik niet'.

67 $r=.145, p=.004$.

4.4.3 WAARDERING VERSCHILLENDE BEVOLKINGSGROEPEN

Jongeren is gevraagd aan te geven hoe positief of negatief zij denken over 8 verschillende bevolkingsgroepen: Antillianen, autochtone Nederlanders, Marokkanen, Polen, Surinamers, Syriërs, Turken en vluchtelingen.⁶⁸ Deze vraagstelling is vergelijkbaar met de vraagstelling uit een aantal eerder uitgevoerde onderzoeken.⁶⁹

Evaluatieve analyses zijn in dit geval alleen uitgevoerd over de antwoorden van jongeren die zelf alleen een Nederlandse achtergrond hebben. Hiervoor hebben we gekozen omdat dit construct in de basis bedoeld is om de voedingsbodem voor rechts-extremisme te meten: de gevoelens van autochtoon Nederlandse jongeren over andere bevolkingsgroepen in kaart te brengen. Dit betekent overigens niet dat de antwoorden van migratiejongeren voor inhoudelijke analyses ook buiten beschouwing gelaten worden.

Wat allereerst opvalt, is dat een groot aandeel jongeren de neutrale antwoordoptie (4) heeft gebruikt: tussen de 37% en 54% bij elke vraag. Een kwart van de respondenten, 25%, heeft zelfs voor elke andere bevolkingsgroep 'neutraal' ingevuld.

Wat ook opmerkelijk is, is dat de 7 items die gaan over de waardering van andere bevolkingsgroepen dan de eigen groep ('autochtone Nederlanders') een zeer betrouwbare schaal vormen ($\alpha=0.931$), één construct lijken te meten.⁷⁰ Hoewel het te verwachten was dat er een samenhang zou zijn over de mening van jongeren over 'nieuwkomers' valt op hoe sterk de samenhang is. We vermoedden dat dit zou kunnen komen door het hoge aandeel jongeren dat altijd voor de neutrale optie kiest. Dit blijkt echter niet het geval: als we respondenten die vaker dan 4 keer de antwoordoptie 'neutraal' hebben gebruikt, niet meenemen in de analyses, is de betrouwbaarheid even hoog ($\alpha=0.938$). De conclusie is dan ook dat deze vraag betrouwbaar

gebruikt kan worden om een overkoepelend construct 'tolerantie andere bevolkingsgroepen' te meten.

De leerlingen zijn ook gevraagd een toelichting te geven op de beantwoording van dit vragenblok. Van de 455 leerlingen die de vragenlijst hebben ingevuld, zijn er 376 leerlingen die niks hebben toegelicht. Van de overige 79 leerlingen zijn er 31 leerlingen die echt een (inhoudelijk) toelichting hebben gegeven. Uit de antwoorden van de overige 48 leerlingen die wel een toelichting hebben gegeven op de vraag. Ten eerste valt op dat er 24 leerlingen zijn die een antwoord geven dat aanduidt dat ze iedereen hetzelfde te vinden dat ze geen mening hierover hebben. Een paar illustratieve voorbeelden:

- *'Ik vind dat iedereen die in Nederland komt of is hetzelfde is en ook zo behandeld moet worden.'*
- *'Ik vind gewoon dat iedereen welkom is, ik vind niet dat je iemand mag beoordelen op hun afkomst. Want dat betekent niet gelijk hoe iemand is of doet.'*
- *'Ik vind dat iedereen gelijk is en daardoor voel ik me ook niet per se bedreigd door verschillende culturen.'*

Tot slot zijn er zeven leerlingen die aangeven het oneens te zijn met de vraagstelling. Een leerling stelt de vraag 'belachelijk' te vinden. Weer een andere leerling stelt: *'Vanwaar deze vraag, iedereen is gelijk en het ligt niet aan de persoon of die aardig of onaardig is.'*

In de nagesprekken met jongeren kwam deze vraag maar een enkele keer naar voren. Positief: 1 jongere geeft aan het een goede vraag te vinden. Negatief: 1 jongere geeft aan dat het niet mogelijk is een hele groep te 'beoordelen'. En van de gehele vragenlijst is geen negatief effect vastgesteld op de aan het onderzoek deelnemende jongeren. Hiernaast betreft dit een vraag die reeds in een (groot) aantal andere onderzoeken is gebruikt (zonder dat dat noemenswaardige problemen opleek te leveren). Tegelijkertijd geven bovenstaande open antwoorden wel aan dat het goed is nog eens goed na te denken over de wenselijkheid van deze vraag. Tijdens de gesprekken met jongeren een maand na de afname geeft één jongere aan dat een aantal van haar medeleerlingen grappen maakten over donkere mensen na het invullen van de vragenlijst. Hoewel we met geen enkele zekerheid kunnen stellen dat de vragenlijst en dan specifiek deze vraag hiertoe de aanleiding vormde, is het zeer onwenselijk het risico te lopen dat dit wel het geval is. Kortom, indien gemeenten ook inzicht willen hebben in de voedingsbodem voor rechts-extremisme, en daarmee in de dimensie 'houding ten opzichte van andere culturen' is het raadzaam goed de voordelen (interessante informatie) en mogelijke nadelen met elkaar af te wegen.

68 De vraagstelling luidde: 'Hoe denk je over de onderstaande (bevolkings) groepen in Nederland? Dit kun je aangeven met een cijfer tussen 1 en 7. Hoe hoger het getal, hoe positiever je gevoelens. Hoe lager het getal, hoe negatiever je gevoelens. Selecteer het getal dat overeenkomt met jouw gevoelens. Als je gevoelens niet positief en niet negatief zijn, selecteer dan het getal 4.' Jongeren konden een cijfer aangeven van 1 tot 7. Bij 'autochtone Nederlanders' is naar aanleiding van vragen na de eerste afnamedag de volgende toelichting geplaatst: 'Mensen die alleen een Nederlandse achtergrond hebben'.

69 Bijvoorbeeld: <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-sociale-zaken-en-werkgelegenheid/documenten/rapporten/2015/06/16/antisemitisme-onder-jongeren-in-nederland-oorzaken-en-triggerfactoren> en <http://www.verwey-jonker.nl/doc/2017/116024-Oorzaken-en-triggerfactoren-moslimdiscriminatie-30-juni-WEB.pdf>.

70 Uit factoranalyse met Varimax-rotatie blijken de items ook één component te vormen, met een verklaarde variantie van 71%.

Onderlinge samenhang constructen

Te verwachten valt dat de vragen over 'gelijkwaardigheid culturen', 'bewaken Nederlandse cultuur' en 'tolerantie andere bevolkingsgroepen' met elkaar samenhangen, omdat deze alle drie te maken hebben met de houding ten opzichte van 'andere culturen'. In tabel 4.8 is een overzicht te vinden van de gevonden verbanden tussen deze constructen.

Tabel 4.8 Relatie tussen constructen die deel uit maken van de houding t.o.v. andere culturen.

	Gelijkwaardigheid culturen	Tolerantie bevolkingsgroepen
Tolerantie bevolkingsgroepen.	+	X
Bewaken Nederlandse cultuur.	+/-	+

+ alle verwachte verbanden gevonden; - geen verwachte verbanden gevonden; +/- verwachte verbanden gedeeltelijk gevonden.

Naarmate autochtone jongeren positiever denken over andere bevolkingsgroepen, vinden zij vaker dat iedereen mag zeggen wat hij/zij vindt⁷¹, dat iedereen in Nederland evenveel kansen krijgt⁷², en dat mensen uit andere culturen zich niet hoeven aan te passen.⁷³ Naarmate autochtone jongeren negatiever denken over andere bevolkingsgroepen, vinden zij juist in vaker dat hun cultuur bedreigd wordt door andere culturen⁷⁴ en zijn zij vaker boos als mensen zeggen dat tradities zoals Zwarte Piet moeten verdwijnen.⁷⁵ Naarmate autochtone jongeren meer vinden dat iedereen mag zeggen wat hij/zij vindt, vinden zij minder vaak dat hun cultuur wordt bedreigd⁷⁶, vinden zij vaker dat andere culturen zich niet hoeven aan te passen⁷⁷, en zijn zij minder vaak boos als mensen zeggen dat tradities zoals Zwarte Piet moeten verdwijnen.⁷⁸ Voor de vraag dat iedereen in Nederland evenveel kansen krijgt zijn geen verbanden gevonden met de vragen over bewaken Nederlandse cultuur. We vinden hier dus wel grotendeels de verwachte verbanden, wat de indruk geeft dat de vragen over de houding ten opzichte van andere bevolkingsgroepen meten wat we willen meten (valide zijn).

4.4.3 CONCLUSIE GERICHT OP VERBETERINGEN

De volgende constructen meten de houding van jongeren ten opzichte van andere culturen:

- gelijkwaardigheid van culturen,
- bewaken van 'de Nederlandse cultuur' en
- tolerantie ten opzichte van andere bevolkingsgroepen.

Op basis van de open antwoordenanalyse, het aandeel 'weet niets', betrouwbaarheidstoetsen en het analyseren van relaties tussen constructen gingen wij na of de door ons ontwikkelde constructen valide en betrouwbaar zijn. Over het merendeel van de vragen en constructen komen geen problematische signalen over betrouwbaarheid en validiteit naar voren. Twee constructen vragen wel de aandacht:

1. De stelling 'mijn cultuur wordt bedreigd door andere culturen in Nederland' is waarschijnlijk niet goed begrepen en vormt geen betrouwbaar construct met de ander twee stellingen die meten in hoeverre jongeren 'de Nederlandse cultuur' willen bewaken. Voor de verbetering van het meetinstrument gaan we aan de slag om dit item minder abstract en meer concreet te maken.
2. Indien gemeenten ook inzicht willen hebben in de voedingsbodem voor rechts-extremisme, en daarmee in de dimensie 'houding ten opzichte van andere culturen' is het raadzaam goed de voordelen (interessante informatie) en mogelijke nadelen van de vragen over tolerantie ten opzichte van andere bevolkingsgroepen af te wegen. Er komen namelijk enkele signalen uit deze evaluatie naar voren dat deze vraag een mogelijk vervelend effect op enkele jongeren heeft.

71 $r=.377, p<.001$.

72 $r=.197, p=.001$.

73 $r=.162, p=.005$.

74 $r=.226, p<.001$.

75 $r=.209, p<.001$.

76 $r=.199, p=.001$.

77 $r=.188, p=.001$.

78 $r=.151, p=.009$.

5

Randvoorwaarden voor afname

In dit hoofdstuk beantwoorden we de derde onderzoeksvraag: wat zijn de beste randvoorwaarden en omstandigheden voor het afnemen van het onderzoeksinstrument? Op basis van de observaties van de onderzoekers en interviews met docenten zijn een aantal belangrijke randvoorwaarden en omstandigheden naar voren gekomen. Deze randvoorwaarden en omstandigheden hebben betrekking op het afnemen van het onderzoeksinstrument op middelbare scholen. Het onderzoeksinstrument kan ook in een andere setting worden afgenomen. Daarvoor gelden mogelijk andere randvoorwaarden. We bespreken de randvoorwaarden en omstandigheden in de context van een middelbare school nu per fase van het onderzoek: voor, tijdens en na de afname van het onderzoeksinstrument. Deels zijn het randvoorwaarden waaraan tijdens het onderzoek in Zwolle al voldaan is, deels gaat het om verbeterpunten ten opzichte van de veldwerkfase zoals deze nu in Zwolle is verlopen.

5.1 Voor de afname van het instrument

Uit de observaties van de onderzoekers en interviews met docenten is naar voren gekomen dat het van belang is om voor de afname van het instrument heldere afspraken te maken met de school over waar het onderzoeksinstrument wordt afgenomen, hoe en wanneer ouders te informeren over het onderzoek. Het is hiernaast van belang voor de afname mogelijke spanningen in klassen te bespreken met een teamleider en in de lessen voorafgaand aan het onderzoek aandacht te besteden aan het belang van onderzoek. We bespreken deze randvoorwaarden nu afzonderlijk.

5.1.1 AFSPRAKEN MAKEN MET DE SCHOLEN

Voordat de afname van het onderzoeksinstrument wordt gepland, is het van belang om met de betreffende school afspraken te maken over de aanwezigheid van een docent tijdens de afname van het onderzoeksinstrument, de invulling van het

lesuur en het gebruik van goed werkende computers of Ipads. Tijdens de afname van het onderzoeksinstrument is gebleken dat leerlingen maximaal dertig minuten nodig hebben om de vragenlijst in te vullen. Het is daarom niet nodig om een heel lesuur vrij te plannen voor de afname van het onderzoeksinstrument. Een half lesuur volstaat. Het is aan te bevelen dat docenten na de afname de les hervatten of leerlingen aan het werk zetten met een opdracht. Hierdoor blijft de rust in de klas zoveel mogelijk bewaard. Ook is het van belang dat de school docenten tijdig op de hoogte brengt van de inhoud van het onderzoek. Zo kunnen docenten hun leerlingen voorbereiden op het onderzoek en zijn zij in staat voorbereid het gesprek met hun klas aan te gaan na de afname van het onderzoeksinstrument.

5.2.2 INFORMEREN OUDERS

Voorafgaand aan de afname van het onderzoeksinstrument moeten ouders van leerlingen geïnformeerd worden over het onderzoek en het doel van het onderzoek. Ouders kunnen bezwaar aantekenen indien zij liever niet willen dat hun kind aan het onderzoek deelneemt. Deze passieve consent zorgt ervoor dat ouders niet actie hoeven te ondernemen als zij geen bezwaar hebben, waardoor de ruime meerderheid van de leerlingen kan deelnemen aan het onderzoek. Tegelijkertijd geeft het de ouders die wel bezwaar hebben de mogelijkheid om op een toegankelijke manier (dit kon bijvoorbeeld via e-mail) bezwaar te maken.

5.2.3 BESPREKEN VAN MOGELIJKE SPANNINGEN MET TEAMLEIDER

Voordat de vragenlijst in de klassen wordt afgenomen, dient gesproken te worden met een teamleider binnen de school die goed zicht heeft op wat er speelt binnen de klassen die aan het onderzoek deelnemen. In deze gesprekken gaat het over mogelijke spanningen of incidenten die van invloed zouden kunnen zijn op de reacties van leerlingen op de vragenlijst. De onderzoekers kunnen zo rekening houden met mogelijke spanningen en hier adequaat op reageren indien dat nodig is.

5.2.4 VOORBEREIDENDE LESSEN

In vier van de zes gesprekken met docenten na afloop van het Zwolse veldwerk kwam naar voren dat het belang van onderzoek (in het algemeen) voor veel leerlingen onduidelijk is. Ze snappen niet goed waar onderzoek toe dient en wat er met de resultaten gebeurt. Dit leidt volgens verschillende docenten tot het niet serieus invullen van vragenlijsten of zelfs tot argwaan: *“Leerlingen zijn op hun hoede als er vragen gesteld worden. Ze weten niet wat het inhoudt”*. Een van de docenten oppert daarom om in een mentorles voor de afname van het onderzoeksinstrument aandacht te besteden aan het nut van onderzoek. Daarbij zou aan de volgende onderwerpen aandacht kunnen worden besteed:

- Waar dient onderzoek voor?
- Wie voeren het onderzoek uit?
- Wat gebeurt er met de resultaten?
- Hoe kan onderzoek jongeren concreet verder helpen?

Deze onderwerpen kunnen worden besproken in het kader van onderzoek in het algemeen, maar ook in het bijzonder met betrekking tot het onderzoek naar de voedingsbodem voor radicalisering. Daarbij is het van belang dat de onderzoekers vooraf duidelijk formuleren wat het doel is van het onderzoek en hoe de resultaten van het onderzoek de jongeren concreet verder kunnen helpen.

5.2 Tijdens afname van het instrument

Uit de observaties van de onderzoekers en interviews met docenten tijdens het veldwerk in Zwolle is naar voren gekomen dat het van belang is dat er tijdens de afname van het instrument een docent aanwezig is, duidelijk is wat leerlingen die eerder klaar zijn kunnen doen, vragen van leerlingen door de onderzoekers worden beantwoord, computers of Ipads goed werken, de onderzoekers een heldere inleiding geven en de term radicalisering uitleggen in plaats van te benoemen. We bespreken deze randvoorwaarden nu afzonderlijk.

5.2.1 AANWEZIGHEID DOCENT

Tijdens de afname van het onderzoeksinstrument was altijd een docent aanwezig. Dit is een belangrijke randvoorwaarde, omdat de docent de klas kent, orde kan houden en kan ingrijpen als er sprake is van spanningen of bepaalde incidenten.

5.2.2 LEERLINGEN DIE EERDER KLAAR ZIJN

Het is van belang om aan het begin van de les afspraken te maken met de docent over wat leerlingen kunnen doen als zij eerder klaar zijn met het invullen van de vragenlijst dan andere leerlin-

gen. Tijdens de afname van het onderzoeksinstrument konden leerlingen in enkele klassen aan de slag met een opdracht. In andere klassen mochten leerlingen op hun telefoon of naar de aula. Onze ervaring is dat de rust in de klas het meest wordt behouden als leerlingen aan de slag kunnen met hun schoolwerk en als dit voor de afname van de vragenlijst wordt gecommuniceerd door de docent.

5.2.3 HET BEANTWOORDEN VAN VRAGEN

Naast afspraken over het schoolwerk, is het ook van belang met de docent af te spreken dat de vragen van leerlingen over de vragenlijst worden beantwoord door de onderzoekers. Tijdens de afname van het onderzoeksinstrument bemerkten we dat leerlingen de neiging hebben om hun vragen aan de docent te stellen. De docenten kennen echter niet de achterliggende gronden voor een vraag uit de vragenlijst en daarmee ontstaat een risico dat zij een verkeerde interpretatie geven. Het is daarom van belang dat onderzoekers in de inleiding aangeven dat leerlingen hun hand kunnen opsteken als zij een vraag hebben (ook om te voorkomen dat leerlingen hun vraag door de klas roepen) en dat één van de onderzoekers dan bij hen langs komt om de vraag te beantwoorden.

5.2.4 GEBRUIK COMPUTERS OF IPADS

Voor het invullen van de online vragenlijst is het gebruik van computers noodzakelijk. Daarvoor is het van belang dat er voor elke leerling een computer beschikbaar is en dat deze goed werken. Tijdens de afname van de vragenlijst in Zwolle liep de computer bij enkele leerlingen vast, viel deze uit of was er een internetstoring. Sommige leerlingen hebben hierdoor de vragenlijst opnieuw moeten invullen. Goed werkende computers zijn dus een belangrijke randvoorwaarde voor het kunnen afnemen van het onderzoeksinstrument.

De onderzoekers hebben daarnaast ervaring opgedaan met het gebruik van Ipads voor het invullen van de vragenlijsten. Het voordeel hiervan is dat leerlingen de vragenlijst in hun eigen klaslokaal kunnen invullen. Dat zorgt er ook voor dat de les gemakkelijker hervat kan worden dan wanneer leerlingen de vragenlijst in een computerlokaal invullen. Verder biedt het de mogelijkheid om leerlingen (verder) uit elkaar te plaatsen en daarmee te voorkomen dat ze met elkaar gaan overleggen. De twee docenten die met de Ipads hebben gewerkt waren hier enthousiast over. Volgens hen is er door het gebruik van Ipads meer interesse in het onderzoek. Het is voor leerlingen immers bijzonder om te werken met Ipads. Het nadeel is dat het huren van Ipads extra kosten met zich meebrengt.

5.2.5 HET INLEIDEN VAN HET ONDERZOEK

Een heldere introductie van het onderzoek is van groot belang om het doel en de meerwaarde van het onderzoek toe te lichten. Tijdens de afname van het onderzoeksinstrument hebben onderzoekers in elke klas een inleiding over het onderzoek verzorgd. Deze inleiding bestond uit het volgende:

- Voorstellen onderzoekers.
- Uitleg van het onderzoek en het doel van het onderzoek.
- Toelichting op wat er met de resultaten van het onderzoek wordt gedaan.
- Anonimiteit.
- Aantal onderdelen in de vragenlijst.
- Wat leerlingen kunnen doen als ze eerder klaar zijn dan anderen.
- Wat leerlingen kunnen doen als ze een vraag hebben.
- Uitleg opstarten vragenlijst.

Zoals uit paragraaf 5.1 al duidelijk werd is voor veel leerlingen het doel en de meerwaarde van onderzoek vaak onduidelijk. In paragraaf 5.1 is daarom aanbevolen om in de lessen voorafgaand aan de afname van het instrument aandacht te besteden aan het onderzoek. In de inleiding tijdens de afname van het instrument kan volgens enkele geïnterviewde docenten nog concreter gesteld worden hoe het meewerken aan het onderzoek jongeren kan helpen. Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden door enkele concrete voorbeelden of cases te bespreken.

5.2.4 DE TERM RADICALISERING

Het wel of niet benoemen van de term radicalisering tijdens de introductie van het onderzoek is met verschillende experts in een klankbordgroep-sessie tijdens de doorontwikkelingsfase van het onderzoeksinstrument (Broekhuizen 2017). Experts blijken hierover van mening te verschillen. Het benoemen van radicalisering als thema kan mogelijk al een stigmatiserend effect hebben. Aan de andere kant gaan enkele vragen in de lijst ook echt specifiek over de voedingsbodem radicalisering, dus dan is het slimmer het wel al in de inleiding te benoemen (Broekhuizen 2017 pagina 6). We besloten naar aanleiding hiervan - en in samenspraak met de gemeente Zwolle - radicalisering wel te benoemen in de inleiding, maar het niet als hoofdthema van het onderzoek neer te zetten.

Tijdens de lessen bemerkten de onderzoekers echter dat er veel onbekendheid is met de term radicalisering en dat dit eerder zorgt voor verwarring dan voor verduidelijking. De onderzoekers hebben er daarom in het vervolg voor gekozen om de term radicalisering niet langer te benoemen, maar dit te omschrijven. Het doel van het onderzoek is als volgt uitgelegd: *“Met de uitkomst van dit onderzoek kan de gemeente extra aandacht geven aan*

onderwerpen die voor jongeren belangrijk zijn. Hiermee wil de gemeente onder andere voorkomen dat jongeren tegenover elkaar komen te staan. Ook wil de gemeente voorkomen dat jongeren in de problemen komen, doordat zij extreem gaan denken en handelen.”

Ook vijf van de zes geïnterviewde docenten stellen dat het beter is de term radicalisering niet te gebruiken. Dit is volgens hen een te moeilijke term. Enkele docenten opperen om het onderzoek te introduceren als een onderzoek dat gaat over hoe het met jongeren gaat, waar ze zich zorgen over maken en of zij voldoende kansen zien voor de toekomst.

5.3 Na afname instrument

Uit de observaties van de onderzoekers en interviews met docenten is naar voren gekomen dat gesprekken na de afname van het onderzoeksinstrument het beste één op één in plaats van klassikaal kunnen plaatsvinden.

5.3.1 EÉN OP EÉN GESPREKKEN IN PLAATS VAN KLASSIKAAL GESPREK

Een klassikaal nagesprek vraagt om een veilige setting om over de thematiek van de vragenlijst te spreken. Bovendien gaven jongeren in de nagesprekken aan het als prettig te ervaren dat ze hun mening anoniem mogen geven. Deze anonimiteit wordt doorbroken als hen gevraagd wordt om klassikaal te reageren op onderwerpen uit de vragenlijst. Ook docenten geven in de interviews aan dat zij de onderwerpen uit de vragenlijsten weinig klassikaal bespreken. Groepsgesprekken zijn volgens hen lastig omdat er vaak weinig reactie komt of leerlingen weinig interesse tonen. Het is daarom aan te raden één op één gesprekken na afloop te voeren in plaats van een klassikaal gesprek.

5.3.2 VOORTBOUWEN OP DE THEMATIEK IN EEN VOLGENDE LES

Uit onze evaluatie komt niet naar voren dat de afname van de vragenlijst een groot effect op de deelnemende scholieren heeft gehad. Tegelijkertijd is er wel één vragenblok - over de gevoelens ten opzichte van verschillende bevolkingsgroepen - die mogelijk wel een negatieve invloed op enkele jongeren heeft gehad. Om dergelijke mogelijke negatieve effecten zo goed mogelijk op te vangen raden we leerkrachten aan in een volgende les nog kort aandacht te besteden aan de afname van de vragenlijst en aan de thematiek die daarin besproken is. In een dergelijk nagesprek zou ook aangegeven kunnen worden dat de leerkracht beschikbaar is als een leerling in een individueel gesprek nog verder zou willen praten.

6

Samenvatting en conclusie

6.1 Samenvatting

In 2015 ontwikkelde KIS een [onderzoeksinstrument](#) om de voedingsbodem voor radicalisering in gemeenten te meten. In 2016 is dit instrument [doorontwikkeld](#) en verbreed, aan de hand van twee pilots in Amsterdam. Het resultaat hiervan was een onderzoeksinstrument dat zich richt op drie dimensies: radicalisering op sociaal, religieus en politiek niveau. Dit instrument combineert kwalitatieve en kwantitatieve methodieken en onderscheidt drie verschillende onderzoeksgroepen: jongeren, professionals en informele sleutelfiguren.

Een onderdeel van het onderzoeksinstrument is een kwantitatieve analyse onder jongeren, waarbij een vragenlijst wordt afgenomen. Deze vragenlijst is al op meerdere manieren getest. Wat nog niet is geëvalueerd, is de afname van de vragenlijst bij grotere aantallen jongeren. Op verzoek van het ministerie van SZW evalueerde KIS daarom deze kwantitatieve analyse. Dit deden wij tijdens de inzet van het instrument bij een onderzoek in de gemeente Zwolle. Hier voerde het Verwey-Jonker Instituut in 2017 een kwantitatieve analyse onder jongeren uit, naast een kwalitatieve analyse onder professionals en sleutelfiguren. De gemeente Zwolle wilde niet alleen inzicht in de voedingsbodem voor gewelddadig jihadisme, maar ook in de voedingsbodem voor rechts-extremisme. De vragenlijst voor jongeren is hiertoe in 2017 verbreed.

De evaluatie richtte zich op de beantwoording van de volgende vragen:

1. Wat voor effect heeft de afname van het kwantitatieve onderzoeksinstrument op leerlingen in het voortgezet onderwijs?
2. Is dit kwantitatieve onderzoeksinstrument betrouwbaar en valide?
3. Wat zijn de beste randvoorwaarden en omstandigheden voor het afnemen van de vragenlijst?

Om de eerste onderzoeksvraag te beantwoorden, hebben we de afname van de enquête in klassen geobserveerd. We voerden korte nagesprekken met 46 jongeren. Een maand na de afname interviewden we leerlingen en betrokken docenten.

Om inzicht te krijgen in de validiteit en betrouwbaarheid van het instrument (de tweede onderzoeksvraag) maakten we gebruik van de observaties in de klas en van de nagesprekken. Ook analyseerden we de gegevens die we in Zwolle verkregen uitgebreid. Zo voerden we betrouwbaarheidsanalyses uit en bekeken we talloze relaties tussen vragen waarvan op basis van eerder onderzoek (of gezond verstand) verwacht kan worden dat ze met elkaar samenhangen. Daarnaast keken we naar de beantwoording van de open vragen en naar het aantal jongeren dat vragen niet begreep.

Om de derde onderzoeksvraag te beantwoorden maakten we gebruik van onze eigen observaties en van de interviews met docenten een maand na de afname van de enquête.

Wat is het effect van de vragenlijst op leerlingen?

De evaluatie laat zien dat de afname van de vragenlijst weinig tot geen effect heeft gehad op de jongeren. Het afnemen van de vragenlijst lijkt geen stigmatiserende of polariserende werking te hebben. Wel is het voor sommige jongeren niet duidelijk wat het doel van het onderzoek is en wat er met de resultaten wordt gedaan. Het is daarom aan te raden om in de lessen voorafgaand aan het afnemen van de vragenlijst het doel en nut van het onderzoek uitgebreider toe te lichten. Vermijd daarbij de term radicalisering, aangezien de betekenis hiervan niet duidelijk is bij jongeren. Docenten opperen het doel van het onderzoek in zo concreet mogelijke bewoordingen uit te leggen. Een aandachtspunt betreft een onderdeel in de vragenlijst waar gevraagd wordt naar de waardering van verschillende bevolkingsgroepen. Deze vraag is toegevoegd om ook de voedingsbodem voor rechts-extremisme in zicht te krijgen. Een redelijk aantal jongeren kon deze vraag niet zo waarderen. Dat bleek met name uit de open

antwoorden die werden gegeven naar aanleiding van de toelichtingsvraag. Hoewel uit de verschillende bronnen die we gebruiken om het effect van de vragenlijst vast te stellen (observaties, directe nagesprekken, latere interviews) niet is gebleken dat jongeren hier echt last van hebben ondervonden, zien wij de open antwoorden wel als een serieus signaal dat er goed over de noodzaak van dit vragenblok moet worden nagedacht.

Is het kwantitatieve onderzoeksinstrument betrouwbaar en valide?

Het merendeel van de gebruikte vragen en constructen (deelaspecten van de voedingsbodem voor radicalisering) blijkt valide en betrouwbaar te zijn. Er zijn enkele vragen die door onvoldoende betrouwbaarheid of validiteit verbetering behoeven. Ook is er het vragenblok naar de mening van jongeren over verschillende bevolkingsgroepen dat, vanwege een geringe waardering van de jongeren, nadere aandacht behoeft. De uit de evaluatie naar voren gekomen verbeterpunten zijn vrijwel alle reeds doorgevoerd in het onderzoeksinstrument.

Wat zijn de beste randvoorwaarden voor het afnemen van de vragenlijst?

Het is van belang om voor de afname van het kwantitatieve instrument heldere afspraken te maken met de school over waar de vragenlijst wordt afgenomen, en over hoe en wanneer ouders te informeren over het onderzoek. Bespreek daarnaast voor de afname mogelijke spanningen in klassen met een teamleider. Besteed vooraf ook aandacht in de lessen aan het belang van het onderzoek. Tijdens de afname van de enquête is het belangrijk dat er een docent aanwezig is, dat het duidelijk is wat leerlingen die eerder klaar zijn kunnen doen, dat vragen van leerlingen door de onderzoekers worden beantwoord en dat computers of iPads goed werken. Ook moeten de onderzoekers een heldere inleiding geven en de term radicalisering uitleggen maar niet benoemen. Na de afname van de enquête is het onderzoekers aan te raden één op één gesprekken met jongeren te voeren in plaats van een klassikaal gesprek. Een aanbeveling aan de leerkracht(en) is om in een volgende les de afname en de inhoud van de vragenlijst (kort) na te bespreken.

6.2 Conclusie

We voerden een grondige evaluatie uit van de 'enquête onder jongeren' die deel uitmaakt van het onderzoeksinstrument dat de voedingsbodem voor radicalisering meet. De evaluatie laat enkele verbeterpunten zien, welke we direct in het instrument hebben doorgevoerd. Vanaf nu is er voor gemeenten een kwantitatief onderzoeksinstrument beschikbaar om op een betrouwbare manier de voedingsbodem voor extremisme – zowel vanuit gewelddadig jihadisme als rechts-radicalisme – onder jongeren in kaart te brengen.

Arends, J. & Schmeets, H. (2015). *Sociaal en institutioneel vertrouwen in Nederland*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Bakker, E. & Bont, R. de (2016). Belgian and Dutch jihadist foreign fighters (2012-2015): characteristics, motivations and roles in the war in Syria and Iraq. *Small Wars & Insurgencies*: 27(5), 837-857.

Blokland, T. (2009). Het belang van publieke familiariteit in de openbare ruimte. *B en M: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 3(36), 183-191.

Bos, K. van den, Loseman, A. & Doosje, B. (2009). *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*. Universiteit Utrecht en Universiteit van Amsterdam.

Broekhuizen, J., Stokkom, B. van, Schaap, D. & Maier, D. (2015). *Serius nemen: over het vertrouwen van burgers in de Amsterdamse politie*. Amsterdam: politie/gemeente Amsterdam/VU.

Broekhuizen, J., Hermens, F., Kapel, M. van & Wonderen, R. van, (2016). *Naar een signaleringsinstrument voor de voedingsbodemp voor radicalisering in wijken: een verkenning van de mogelijkheden*. Utrecht: KIS/Verwey-Jonker Instituut.

Broekhuizen, J. (2017). *Zicht op radicalisering: over de ontwikkeling van een onderzoeksinstrument*. Utrecht: KIS/Verwey-Jonker Instituut.

Broekhuizen, J., Kapel, M. van, Stekete, M. & Roetman, L. (2018). *Vertrouwen in een rechtvaardige behandeling door de politie: een analyse van de ISRD-3: een grootschalig internationaal onderzoek onder scholieren*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Kennisplatform Integratie en Samenleving.

Broekhuizen, J., Meijer, R., & Kapel, M. van (2017b). *Vatbaarheid en aantrekkingskracht voor radicalisering in Delft. Deel II: Preventief handelingskader voor de toekomst*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Buijs, F. J., Demant, F. & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem: radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Doosje B., Loseman, A. & Bos, K. van den (2013). Determinants of Radicalization of Islamic Youth in the Netherlands: Personal Uncertainty, Perceived Injustice, and Perceived Group Threat. *Journal of Social Issues*, 69(3), 586-604.

Feddes, A. R., Nickolson, L. & Doosje, B. (2015). *Triggerfactoren in het Radicaliseringsproces*. Expertise-unit Sociale Stabiliteit/Universiteit van Amsterdam.

Houwelingen, P. van, Huijnk, W. & Ridder, J. den (2016). *Participatie en vertrouwen van niet-westerse migranten*. In: Huijnk, W. & Andriessen, I. (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kapel, M. van, Noor, S. & Broekhuizen, J. (2018). *Vertrouwen van jongeren in instituties. Onderzoek naar het vertrouwen van jongeren in politie, onderwijs en politiek*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Kennisplatform Integratie en Samenleving.

Mann, L., Doosje, B., Konijn, E. A., Nickolson, L., Moore, U. & Ruigrok, N. (2015). *Indicatoren en manifestaties van weerbaarheid van de Nederlandse bevolking tegen extremistische boodschappen: een theoretische en methodologische verkenning*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Meijer, R., Broekhuizen, J., Rodenburg, H. & Kapel, M. van (2017). *Vatbaarheid voor en aantrekkingskracht voor radicalisering in Delft. Deel I: Probleemanalyse*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Pels, T. (2014). *Voorkomen van radicalisering: óók een pedagogische opdracht!* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Schmeets, H. (2015). Ontwikkelingen in sociaal en institutioneel vertrouwen. In: *Sociale samenhang 2015: Wat ons bindt en verdeelt*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Tajfel, H. & Turner, J. C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks-Cole.

Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Wonderen, R. van & Capel, S. (2017). *Weerbaar opvoeden tegen radicalisering: beschrijving, onderbouwing en praktijkevaluatie van een preventieve aanpak van radicalisering onder islamitische jongeren*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Bijlage I

Observatieschema

School:

Hier opschrijven of er in de afgelopen weken iets bijzonders gebeurd is in deze school, in de klassen waar we de vragenlijst afnemen.

--

Klas 1

datum	
tijdstip	
school	
klas: leerjaar en niveau	
code	
aantal aanwezige leerlingen	
type les	
onderzoekers	
aanwezigheid leerkracht	☐ hele les aanwezig ☐ deel van de les aanwezig ☐ niet aanwezig

Praktische punten – duur van afname instrument

	aantal minuten
Inleiding	.....
Invullen snelste leerling	.....
Invullen gemiddeld	.....
Invullen langzaamste leerling	.....
Nagesprek	.....

SFEER IN DE KLAS – TIJDENS DE AFNAME

Geconcentreerd	1	2	3	4	5	Ongeconcentreerd
Rustig	1	2	3	4	5	Rumoerig
Vriendelijk t.o. onderzoekers	1	2	3	4	5	Onvriendelijk t.o. onderzoekers

Nadere toelichting sfeer in de klas tijdens de afname:

VRAGEN NAAR AANLEIDING VAN DE INLEIDING

1.	
2.	
3.	
4.	

VRAGEN TIJDENS DE VRAGENLIJST

1.	
2.	
3.	
4.	

OPMERKINGEN IN DE KLAS TIJDENS DE VRAGENLIJST

1.	
2.	
3.	
4.	

EVENTUELE FOUTEN, PROBLEMEN, DOORVERWIJZINGSKWESTIES, BUGS BIJ DE AFNAME

1.	
2.	
3.	
4.	

Bijlage II

Topiclijst direct na afname onderzoeksinstrument

Nagesprek

Ten eerste vragen over de vragenlijst:

1. Wat vond je van de vragenlijst?
2. Makkelijk/moeilijk?
3. Welke vragen vooral moeilijk? Moeilijke termen?
4. Onderwerpen die je leuk vond of juist niet leuk? *Voorbeelden noemen. Eerst open. Daarna aandacht voor het laatste blok.*
5. Heb je eigenlijk alles eerlijk ingevuld?

Ten tweede mogelijk nog wat inhoudelijke vragen:

1. Weet je wat radicalisering is? waar denk je aan bij radicalisering?
2. Speelt radicalisering eigenlijk in jouw omgeving/in Zwolle?
3. (Eens zijn met IS en wat zij doen, naar Syrië uitreizen, jihadisme, eens zijn met aanslagen.)
4. Speelt extreem-rechts in jouw omgeving/in Zwolle?
5. (Zijn mensen die tegen mensen met een niet Nederlandse achtergrond zijn, tegen moslims.)

Bijlage III

Topiclijst 3 weken na afname onderzoeksinstrument

TOPICLIJST DOCENTEN

[Bekijk per school de observatieformulieren en of daar nog opvallendheden uit te halen zijn die we kunnen gebruiken in de vragen. Bij alles geldt doorvragen, afhankelijk van de antwoorden van de docent kunnen sommige vragen worden overgeslagen]

VOORSTELLEN

Inleiding:

- Doel van deze gesprekken is na te gaan of, en zo ja welk, effect de afname van de vragenlijst heeft gehad op leerlingen.

Voor afname vragenlijst

Het moment van de afname van de vragenlijst kan van invloed zijn op hoe leerlingen de vragenlijst hebben beantwoord.

- Hoe zou je de sfeer in de klas in de periode voor de afname van de vragenlijst omschrijven (begin-midden september)?
- Hebben er zich specifieke incidenten voorgedaan voor het afnemen van de vragenlijst? (denk aan spanningen in de klas, discriminerende uitspraken, ruzies)
- Is er voor het afnemen van de vragenlijst wel eens gesproken over onderwerpen als politiek, vluchtelingen of aanslagen? Hoe reageren leerlingen daar doorgaans op?

Tijdens afname vragenlijst

- Hoe vond je dat leerlingen zich gedroegen tijdens de afname van de vragenlijst? (Was dit zoals ze zich normaal in de klas ook gedragen of anders?)
- *[indien van toepassing]* Heb je gemerkt dat incidenten/eerdere gesprekken in de klas van invloed zijn geweest op reacties van leerlingen tijdens het invullen van de vragenlijst?
- Hebben leerlingen tijdens het invullen vragen aan je gesteld die je zijn bijgebleven?

Kort na afname vragenlijst

- Is er direct na de afname van de vragenlijst nog over de vragenlijst gesproken in de klas?
- Zo ja, wat is besproken?
- Hoe was de sfeer in de klas na het invullen van de vragenlijst?
- *[indien van toepassing]* Is er aan de eerder genoemde incidenten / spanningen gerefereerd na het invullen van de vragenlijst? *[zo ja, doorvragen! Wat gebeurde er, etc.]*

PERIODE TUSSEN AFNAME VRAGENLIJST EN NU

- Heb je na [datum afname vragenlijst] in de klas of individueel met leerlingen nog gesproken over de vragenlijst, het onderzoek of onderwerpen uit de vragenlijst?
- Is er na [datum afname vragenlijst] tussen leerlingen onderling nog gesproken over de vragenlijst, het onderzoek of onderwerpen uit de vragenlijst?

» Mocht docent niet meer weten welke onderwerpen in vragenlijst aan bod kwamen, dit waren o.a.:

- *De culturele achtergrond van leerlingen.*
- *De omgang binnen en tussen bevolkingsgroepen.*
- *Thuis voelen in Nederland.*
- *Achtergesteld voelen.*
- *Vragen over betrokkenheid ouders bij leefwereld kinderen.*
- *Vragen over het geloof.*
- *Politiek.*
- *Gebeurtenissen in de wereld en hoe media daarover rapporteren.*
- *Mening geven over bevolkingsgroepen en gebruik van geweld.*
- *Hebben leerlingen in de klas nog opmerkingen gemaakt die aan het onderzoek refereren? Zo ja, welke opmerkingen of vragen?*
- *Heb je het gevoel dat het invullen van de vragenlijst een positieve of negatieve invloed heeft gehad op de klas?*
- *En op afzonderlijke leerlingen?*
- *Denk je dat de vragenlijst positieve of negatieve invloed heeft gehad op hoe leerlingen over andere leerlingen denken?*
- *En over groepen in de samenleving (bijvoorbeeld Marokkanen, vluchtelingen, moslims)?*
- *Zijn er leerlingen die sommige vragen als stigmatiserend hebben ervaren?*

OMSTANDIGHEDEN

- We hebben benoemd dat het onderzoek tot doel heeft om te voorkomen dat jongeren mogelijk vatbaar worden voor radicalisering. Wat denk je dat leerlingen hiervan vinden? Ben je van mening dat we het wel of juist niet moeten benoemen?
- Heb je nog tips over de manier waarop de vragenlijst het beste kan worden afgenomen [wel of niet klassikaal bijvoorbeeld]?

TOPICLIJST LEERLINGEN

[Bij alles geldt doorvragen, afhankelijk van antwoorden leerling sommige vragen overslaan]

Voorstellen

Inleiding:

Op @ waren we bij jouw klas op bezoek voor het invullen van een vragenlijst voor de gemeente Zwolle. In dit gesprek willen we het hebben over wat je van de vragenlijst vond, of je er nog over hebt nagedacht en bijvoorbeeld met vrienden of je ouders over gesproken hebt. Dit willen we graag weten omdat we willen weten of jongeren zich er nog mee bezig hebben gehouden. Ook willen we graag weten of er vragen waren die je misschien als vervelend hebt ervaren. Dit kunnen we gebruiken om de vragenlijst, als dat nodig is, aan te passen.

Voor afname vragenlijst

We willen het eerst graag hebben over hoe leerlingen voor het invullen van de vragenlijst met elkaar omgingen in de klas.

- Kun je daar iets over vertellen? *[indien geen antwoord: is het bijvoorbeeld gezellig, zijn leerlingen aardig voor elkaar of zijn er vaak ruzies?]*
- Zijn er in de klas wel eens ruzies? Of leerlingen die elkaar beledigen? Kun je een voorbeeld geven?
- Praten jullie in de klas wel eens over onderwerpen uit de vragenlijst? *[Indien geen antwoord, bijvoorbeeld de politiek, vluchtelingen, aanslagen?]*
- Hoe is de sfeer in de klas als jullie over dit soort onderwerpen praten?

Tijdens en na afname

We willen het nu graag hebben over hoe de sfeer was in de klas tijdens en na het invullen van de vragenlijst.

- Hoe vond je de sfeer in de klas tijdens het invullen van de vragenlijst? Was die zoals normaal of anders?
- Hoe vond je de sfeer in de klas na het invullen van de vragenlijst? Was die zoals normaal of anders?
- Hebben jullie in de klas nog over de vragenlijst gesproken de afgelopen weken? Zo ja, was dat direct na het invullen of wat langer daarna? En waar ging het toen over? Wat vond je daarvan?
- Heb je zelf nog over de vragenlijst nagedacht? Waar dacht je aan?
- Heb je het met anderen [klasgenoten, vrienden, ouders] buiten de klas nog over de vragenlijst gehad na het invullen? Waar heb je het toen over gehad?

Vragen in de vragenlijst

- Weet je nog waar de vragenlijst over ging?
- Zo ja, wat kun je je ervan herinneren?
- Welke vragen uit de vragenlijst heb je onthouden?
- Wat vond je van die vragen?
- Waren er vragen die je moeilijk te beantwoorden vond?
- Waren er vragen die je vervelend vond?
- Waarom vond je die vragen vervelend?
- *Als leerlingen vragen niet meer weten, mogelijk refereren aan onderwerpen uit de vragenlijst:*
  - » Je culturele achtergrond.
  - » Thuis voelen in Nederland.
  - » Of je je wel eens achtergesteld voelt.
  - » De omgang tussen bevolkingsgroepen.
  - » Vragen over je ouders.
  - » Vragen over het geloof.
  - » Gebeurtenissen in de wereld en hoe de media daarover praten.
  - » Je mening geven over bevolkingsgroepen.
  - » Je mening geven over het gebruiken van geweld.

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: Drs. J. Broekhuizen

M. van Kapel, MSc.
R.M. Meijer, MSc.

Met medewerking van: S. de Wolf

Foto omslag: L.E. Kruis

Redactie: L. van der Maas

Ontwerp: Design Effects

Uitgave: Kennisplatform Integratie & Samenleving

P/a Kromme Nieuwegracht 6

3512 HG Utrecht

T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: <http://www.kis.nl>.

ISBN 978-90-5830-891-7

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2018.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

KENNISPLATFORM INTEGRATIE & SAMENLEVING

Kennisplatform Integratie & Samenleving doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

